Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ!

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 153 (16611)

2002 чылдың ДЕКАБРЬ 31, вторник

Ат салган шагы 20.00
Садар өртээ 3 рубль.

Байыр чедиришкиннери

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Чаа 2003 чылдың бүдүүзүнде чүректиң ханызындан изиг байырымны болгаш эң чаагай күзелдеримни хүлээп ап көрүңер.

Үнүп келир чылда Силерниң идегелдериңер бүдүп, бажыңыңарга чаагай амыдыралды болгаш аас-кежиин өргүп киирзин. Силерни болгаш Силерниң чоок кижилериңерни чедимче болгаш чедиишкин бүргээр болзун.

Россия Федерациязының Президентизи В.ПУТИН.

Эргим чаңгыс чер-чуртташтарым!

Чыл төнчүзү дээрге кажан кижилер чаңчыл езугаар ажылының түңнелдерин үндүрүп, келир үедеги сорулгаларын тодарадыр үе болгай. Үдеп турарывыс 2002 чыл болза бистиң республикавыска экономика, политика, социал, культура адырларынга чугула болуушкуннар-биле демдеглеттинген. Үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлдези уламчылаан, көдээ ажыл-агыйга баш удур планнаан көргүзүглерни ажыр күүсеткен, транспорт организациялары болгаш бүдүрүлгелери үзүктел чок ажылдаан, кол капиталга инвестициялар өскен, хереглел рыногу улам баяан. Бо бүгү чүүлдер чоннуң амыдырал деңнелин бедидер арганы тургускан, боттуг ажыл төлевири чартыктан ажыг өзүп турда, боттуг орулга дөрттүң бир кезиинге өскен.

Республиканың политиктиг амыдыралынга улуг өскерилгелер болган. ТР-ниң чаа Конституциязынга дүүштүр 2002 чылдың март айда республиканың Чазак Даргазының соңгулдалары эрткен, Тываның чаа парламентизиниң составын тургускан, тус чер чагыргаларының баштыңнарын соңгаан. Бо таварылганы ажыглааш, меңээ кайгамчык улуг алдар-хүндүнү көргүзүп, республика удуртулгазының баштыңынга үш дугаар соңгааны дээш соңгукчуларга өөрүп четтиргенимни база катап илереттим. Бо дээрге, бир талазында, Тываның турум хөгжүлдезиниң херечизи-дир, ийи талазында — республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде көстүп келген чаартылгаларны деткип турары-дыр.

Бистер үдеп турарывыс чылда хууда экономикавысты хөгжүдерин, бүдүрүлге фондуларын чаартырын, амгы үениң технологияларын ажыглаарын уламчылаан бис, чүге дизе, ол дээрге республика Чазааның чедиишкинниг шиитпирлеп турары социал айтырыгларны шиитпирлээр үндезин бооп турар. Бюджет ажылдакчыларынга пенсияларны, пособиелерни, шалыңны чогуур үезинде төлеп турар, чаа школаларны тудуп, оруктарны, көвүрүглерни, чурттага бажыңнарын ажыглалга киирип турар. Республиканың чурттакчы чонунуң чаагай чоруун чайгылыш чок өстүрер талазы-биле кол сорулгавысты быжыы-биле шиитпирлиг чедип алыр бодалдыг бис.

Эргим чонум! Ам үнер чыл — Чөөн чүк календарын езугаар Хой чылы болгай. Хойнуң амыдыралга сөңнеп чоруур үнелиг йөрээли — тайбың амыдырал болгаш гармония. Чаа 2003 чыл бистиң шуптувуска аас-кежиин болгаш чедимчени, тайбыңны болгаш чөпшээрежилгени, даартагы хүнге бүзүрелди сөңнээр болзун. Чаа чылда бүгү-ле чаагай болгаш эки чүүлдерни, чедиишкиннерни болгаш тиилелгелерни, өөрүшкүнү чедип алыылы, шынчы өңнүктеривисбиле кады чурттап, дээжи идегелди сиңирип алыылы.

Силерге аас-кежиин, чаагай амыдыралды күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.ООРЖАК.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ плакаты

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Сибирьниң шериг округунуң командылалы болгаш шериг чөвүлели округтуң шериглериниң дайынчы болгаш мобилизасчы белен чоруун бедидер херекке, Ада-чурт камгалакчыларының, оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң социал айтырыгларын шиитпирлээринге, кады ажылдажылганы хандырарынга киирген үлүүңер дээш, Силерге өөрүп четтириишкинни илергейлеп тур.

Чаа чылдың бүдүүзүнде Силерге быжыг кадыкшылды, чаагай амыдыралды, энергияны болгаш чогаадыкчы күштерни күзедим. Россияның, Тыва Республиканың чоннарының амыдырал деңнелин бедидер дээш ажылижиңер бүдүнгүр-ле болзун!

Хүндүлел-биле,

Сибирьниң шериг округунуң шериглериниң командылакчызы генерал-полковник В.БОДДЫРЕВ.

2002 чылдың декабрь 20.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Соңгу Кавказ девискээринде РФ-тиң ИХЯ-ның иштики шериглер бөлүүнүң шериг албанныгларынче сагыш човап, кичээнгей угландырып келгениңер дээш, Россияның ИХЯ-ның иштики шериглериниң Кол командылалының өмүнээзинден өөрүп четтириишкинни илереттим.

Чечен Республиканың девискээринде терроризмге болгаш бандитизмге удур шиитпирлиг демиселди чорудуп турар иштики шериглерниң хүрээлеңинде тыва дайынчылар төлептиг черни ээлеп, маадырлыг чоруктарны көргүзүп турар.

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Россияның ИХЯ-ның иштики шериглериниң командылалының аразында кады ажылдажылга шериг албанныгларның моральдыг мөзү-шынарын быжыглап, дайынчы сорулгаларны күүседиринге идигни берип турар. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Россияның ИХЯ-ның иштики шериглериниң аразында кады ажылдажылга моон соңгаар-даа улам үре-түңнелдиг болурунга бүзүреп турар бис.

Силерге сагыш-сеткиливис ханызындан кадыкшылды, аас-кежиин күзедивис, Тыва Республика болгаш ооң чону чечектелип турар болзун!

Россияның ИХЯ-ның иштики шериглериниң Кол командылакчызының бирги оралакчызы генерал-полковник В.П.БАРАНОВ.

Россияның ИХЯ-ның Соңгу Кавказ девискээринде иштики шериглериниң командылакчызы генерал-лейтенант В.А.ДАДОНОВ.

2002 чылдың декабрь 22. Ханкала суур.

Байыр чедириишкиннери

Тыванын бүгү чонунга чаа үнер 2003 чылдың байырын чедирген телеграммалар Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.Д.Ооржактың адынга кээп турар. Байыр чедиргеннер болза:

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россияның ДХЯ-ның Федерацияның субъектилери, парламентилер болгаш ниитилел-политиктиг организацияларбиле харылзаалар тудар департаментизиниң өмүнээзинден Чаа чылдың байырын чедирип ор мен. 2003 чылда быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы энергияны, аас-кежиин, чаагай амыдыралды күзедим.

Федерация субъектилери, парламентилер болгаш хөй-ниити организацияларыбиле харылзаалар департаментизиниң директору Е.БЕЛОВ.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Үнүп орар 2003 чыл-биле чүректиң ханызындан байыр чедириишкинимни хүлээп ап көрүңер. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге кадыкшылды, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедим. Хүндүлел-биле,

РФ-тиң транспорт сайыды С.ФРАНК.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

2003 чылдың изиг байырын сагыш-сеткилим өмүнээзинден дамчыдып олур мен, мээң байырымны агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга, хоочуннарга, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларынга дамчыдып көрүңер!

Эртип турар чыл болза Россияның экономика секторунун агроүлетпүр комплекизи турум болгаш динамиктиг хөгжүлдениң оруунче киргенин херечилээн. Ниити продукция бүдүрериниң өзүлдезин чедип алган көдээниң социал амыдыралы экижип бар чыдар. Интеграция чорудуу хөгжүп турар. Россияның аграр шимчээшкини (РАШ) ада-чурттун бараан бүдүрүкчүлериниң идепкейлиг партнеру болгаш камгалакчызы болу берген. Көдээниң бүгү ишчилеринге, аъш-чем болгаш болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларынга быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, чаа чедиишкиннерни күзедим.

Хүндүлел-биле,

РФ-тиң көдээ ажыл-агый сайыды А.ГОРДЕЕВ.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Үнүп кел чыдар 2003 чыл-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедирдим. Чаа үнер чыл эки чүүлдерни, өөрүшкүнү хайырлаар болзун, багай чүве ыңай-ла турзун! Силерге, чоок кижилериңерге аас-кежиин, быжыг кадыкшылды, чаагай амыдыралды күзедим.

Е.ПРИМАКОВ.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Чаа чылда мээң байырымны хүлээп ап көрүңер! Үнер чыл бистиң шуптувуска эптежилгени, турзузукчу күш-ажылды, ынакшылды болгаш чөпшээрежилгени хайырлаар болзун! Силерге эң-не эки чүүлдерни күзедим!

Красноярск крайның губернатору А.ХЛОПОНИН.

* * *

Ол ышкаш байыр чедирген телеграммалар:

РФ-тиң Чазак Аппарадының девискээр хөгжүлде департаментизиниң начальнигиниң оралакчызы **И.Беловтан**, Даштыкы экономиктиг банкының даргазы **В.Чернухинден**, РФ-тиң транспорт сайыдының бирги оралакчызы күрүнеиң орук ажыл-агый албанының удуртукчузу **Слюняевтен**, Кемерово областың губернатору **А.Тулеевтен,** Свердловск областың губернатору **Э.Росселден**, Тюмень областың губернатору **С.Собяниндан**, Иркутск областың губернатору **Б.Гобориндан**, Омск областың губернатору **Л.Полежаевтен,** Эвенк автономнуг округтуң губернатору **Б.Золотаревтан**, Россияның Аграр партиязының даргазы, Алтай Республиканың Баштыңы, Алтай Республиканың Чазак Даргазы **М.Лапшинден**, Оренбург областың чагырга баштыңы **А.Чернышевтан,** Калининград областың губернатору **В.Егоровтан**, РФ-тиң ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү **Р.Абдулатиповтан**, РФ-тиң Күрдумазының депутады Г.Зюгановтан, Күрүне Думазының кадыкшыл болгаш спорт талазыбиле комитединиң даргазының оралакчызы **Ч.Ондардан**, "Россияның ЧЭС" ААН-ниң төлээзи **А.Раппорттан,** "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияның күүскомунуң даргазы **В.Иванковтан**, Енисейхемтранстың удуртукчузу **С.Иголкинден,** Красноярскиде күрүнеиң педагогика институдунуң ректору **Н.Дроздовтан,** Роскөдээажыл-агый банкызының даргазы **А.Житниктен**, "Кодекс" деп информация, эрге-хоойлу консорциумунуң президентизи **С.Тихомировтан,** "Азеррос" ФНКА-ның президентизи **С.Садыковтан,** "Сибирь ОВК" КБ ААН-ниң баштаар чериниң даргазы **А.Девшинден,** "Орус хөмүр-даш" компанияның директорлар чөвүлелиниң даргазы **В.Варшавскийден** келген.

Хүндүлүг соңгукчулар, эргим чаңгыс чер-чуртташтар!

Үнүп кел чыдар чаа 2003 чыл болгаш Рождество-биле сеткилим ханызындан байыр чедириишкинимни хүлээп ап көрүңер!

Чаа чылдың бүдүүзүнде бурунгуларывыстың чаагай чаңчылын езугаар эрги чылды өөрүп четтириишкин-биле үдеп, төнүп турар чылдың чогумчалыг базымнарын черле демдеглээр апаар. 2002 чылда Тыванын күрүне тургузуун быжыглаарынга болгаш сайзырадырынга демократтыг чамдык чаартылгалар болгулаан: Тыва Республиканың Чазак Баштыңын бүгү чон соңгаан, ийи палаталыг Парламент — Улуг Хурал тургустунган, республиканың найысылалының — Кызыл хоорайның чаа мэри соңгуттурган, кожууннар чагыргаларының даргаларының составы чаарттынган.

Хамаатыларның конституция езугаар эргелерин таарыштырып башкарар болгаш хандырар дээш, чурттакчы чоннуң амыдыралының социал-экономиктиг, материалдыг болгаш культура деңнелин бедидер дээш кадык камгалал, эртем болгаш өөредилге, шериг херээ база кызыгаар харылзаалары, а ол ышкаш социал-политика, пенсия хандырылгазының талазы-биле хоойлуларны Күрүне Думазы хүлээп алган.

Чөөн чүк календарын езугаар алырга, кел чыдар чыл — Кара суг Өшкү чылы, а чамдык чурттарда — Хой чылы болуп турар. Ол буян-демдек бистиң республикага чогумчалыг өзүлдени, чечектелиишкинни, а ооң чонунга — кижилерниң социал база амыхууда айтырыгларын чедимчелиг шиитпирлээринге таарымчалыг аргаларны хайырлаар дээрзинге бүзүрээр апаар.

Эргим ада-чуртчулар! Чаа 2003 чылдың бүдүүзүнде силер бүгүдеге чаагай күзелдерниң бодараарын, сагыш-сеткилге болгаш мага-ботка сергелең сорукту, өг-бүлеге аас-кежикти болгаш чаагай кежикти, тайбыңны болгаш ынакшылды күзедим.

Кел чыдар 2003 чыл мээң соңгукчуларымның ажылынга болгаш амыдыралынга эң эки чаартылгаларның, чаа-чаа перспективаларның чылы болзун!

Хүндүлел-биле,

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутады Чылгычы Чимит-Доржуевич ОНДАР.

Ханызы-биле хүндүлээрим ада-чуртчуларым, мээң бичии Ада-чуртумнуң – Тыва Республикамның чону! Эргим чаңгыс чер-чуртташтарым! Үнүп кел чыдар Чаа 2003 чыл-биле — чаа үе-чаданың чылы-биле, Хой чылы-биле силер бүгүдеге байыр чедирип олур мен. Тыва Республиканың чону бүгү-ле угланыышкыннарга рынок харылзааларын амыдыралга боттандырар дээш демиселге XXI үс чылдың база бир чылын төлептии-биле чурттап эртип, Чаа 2003 чылды келир үеже улуг бүзүрел-биле уткуп турар-дыр.

Силерге быжыг кадыкшылды, ынакшылды, бот-бодуңарны билчип база хүндүлежип чоруурларны, кижилер аразынга быжыг найыралды, аас-кежикти, тайбың дээрни, Өндүр, хостуг демократтыг Россияга рынок экономиказын тургузарынга улуг чедиишкиннерни сеткилим ханызындан күзедим. Ыдыктыг Далай-ламаның мынча дээнин сактып чоруңар: "Өскелерни көөр хөөнчок чорук болгаш оларга хамаарыштыр ажыныпхорадаары — кижиниң бодунуң чуртталгазында болгаш кадыкшылынга хоралыг".

Үнүп кел чыдар Чаа 2003 чылбиле база катап байыр чедирдим!

Хүндүлел-биле,

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрдумазының депутады К.БИЧЕЛДЕЙ.

ЭРГИМ СОҢГУКЧУЛАР!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары үнүп олурар Чаа 2003 чыл-биле силерге сеткилдиң ханызындан байыр чедирди!

Чаа чылдың байырлалының бүдүүзүнде бүгү-ле эки чүүлдер Чаа чылче шилчизин дээш үгле экини күзээр чаңчылдыг болгай бис. Чаа чылда силерниң бүгү-ле күзелдериңерниң боттанган турарынга, силерге чаа-чаа чедиишкиннерни ол хайырлаар дээрзинге бүзүрээр бис. Мунгагдавайн, эки чүүлге бүзүрээриңерни күзээр-дир бис, чүге дизе аңаа магадылалдар чүгле бистиң республикада эвес, а ниитизи-биле Россияда бар болгай. Бистиң Тывавыс чечектелип, а чонувус — аас-кежиктиг болгаш даартагы хүнүнге бүзүрелдиг болзун.

Силерге болгаш силерниң чоок кижилериңерге быжыг кадыкшылды, чаагай кежикти, тайбыңны, аас-кежиин болгаш чаагай чолду сеткиливис ханызындан күзедивис.

Чаа чыл-биле!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы.

Хүндүлүг чонувус! Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының өмүнээзинден Чаа чылдың изиг байырын хүлээп ап көрүңер.

Чаа чыл үнериниң бүдүүзүнде эртип турар чылды болганчокла сактып кээр бис. Чурттап эрткен үевисти, өөрүшкүвүстү, чедип албаан чүүлдеривисти болгаш муңгаралдарывысты сактып, чогуур үнелээшкиннерни кылыр чаңчылдыг бис. Бо чылын бистиң аравыста чедиишкиннерни чедип ап, четпестерге таваржып, өөрүп, кударап, идегели боттанмайн барган кижилер-даа бар.

Ынчалза-даа бистер үдеп турар чылывысты чептүү-биле үнелээр, 2002 чыл халас эртпээн деп дидим чугаалап, чурттуң, бистиң-даа амыдыралывыска эки талаже базымнар кылдынганын демдеглээр ужурлуг бис.

Эртип турар чыл бистиң республикавыстың амыдыралынга улуг ажыл-херектер, политиктиг болуушкуннар-биле долдунган. Чаа Конституцияны езугаар күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарын тургускан, социал-экономиктиг хөгжүлдеге багай эвес көргүзүглерни чедип ап, ниитилелге политиктиг турум байдалды хевээр арттырган бис.

Чаа чыл бистиң улуг күрүневис Россияга чаа-чаа чедиишкиннерни сөңнээр болзун!

Чаа чыл эгелээн херектеривисти эки доозарының, бистиң чонувуска бай-байлак амыдыралды, чечектелиишкинни сөңнээриниң чылы болзун.

Чаа чылда Силерниң өг-бүлелериңерниң оду чидии-биле хып, Силерниң чоок кижилериңерниң сагыш-сеткил чылыы үүрүктериңерни чылыдып чоруур болзун!

Чаа чылда Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, ынакшылды, омак-сергек болурун күзедивис!

Чаа чыл-биле, чаа-чаа кежиктерни күзедивис!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.ОЮН.

ХҮНДҮЛҮГ ОРУКЧУЛАР!

Чаа үүс чылдың база бир чылын чурттап эртивис. Ол Тыванын орукчуларынга өөрүшкүнүң, күш-ажылчы чедиишкиннериниң чылы болуп артар. Силерниң тура-соруктуг, бир эптиг-демниг күш-ажылыңарның ачызында бо чылын республика девискээринге 10 көвүрүглер, хөй километр автоуруктар чаарттынып кылдынган. Ооңбиле чергелештир муң-муң километр автоуруктарны кыш, чай чок ажаап-тудуп, дүн-хүн чок ажылдап чоруур силер. Силерниң чымыштыг ажылыңар — кезээде хүндүткелде.

Келир чылын кылыр ажылывыстың хемчээли улуг. Силерниң чаартыкчы бодалыңар республикага орук реформазын чорударынга улуг деткимче болур дээрзинге бүзүрээр мен. Чаа чыл таварыштыр чай чок чымыштыг ажылыңарга күш-ажылчы чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өг-бүле бүрүзүнге өөрүшкү , аас-кежик өктереп, күзеп чораан чаагай бодалдарыңар боттанган турарын күзээр-дир мен.

"Тыва автоорук" эргелелиниң начальниги, ТР-ниң Улуг Хуралының депутады Салчак-оол САНАА.

Эргим чаңгыс чер-чуртташтарым!

2002 чыл төөгүже кирип турар. Россияның күш кирип турарын демдеглээри өөрүнчүг-дүр, экономиктиг улам ыңайгы өзүлдеге магадылалдар тургустунган, бистиң күрүневистиң делегейде аталдары өзүп турар. Бистерде, Россияның хамаатыларында, кежик-чолче, тайбыңче болгаш аас-кежикче, Россияның чечектелиишкининче болгаш төлептиг келир үезинче бүзүрелдиг көөр бүгү-ле үндезин бар.

2003 чыл турум чорукту быжыглаарының чылы болзун, чаагай кежик болгаш чечектелиишкин дээш чөпшээрежилге бистиң ниитилелге өктереп турзун!

Силер бүгүдениң амыдыралынга болгаш ажылчорудулгазынга чаагай кежик болгаш өөрүшкү, кадыкшыл болгаш аас-кежик аайлажып-ла турар болзун.

Тыва Республикада федералдыг инспектор Т.МОНГУШ.

ААС-КЕЖИКТИГ БОЛУҢАР!

"Чаңгыс аай Россия" партияның Тыва девискээр салбыры Тыва Республиканың чурттакчыларынга чаа 2003 чыл болгаш Рождество чырыткылыг байырлал-биле байыр чедирбишаан, оларга эң-не эки чүүлдерни — аас-кежиин, кадыкшылды, үр чылдарда чурттаарын күзеп тур!

Девискээр салбырының удуртулгазы Чаа чылда Тыванын ажыл-ишчилери экономиканы болгаш культураны хөгжүдеринге, республиканың бүгү чурттакчы чонунуң чаагай байдалын бедидеринге көскү чедиишкиннерни чедип ап шыдаар дээрзинге быжыг бүзүрелин илередип тур.

Чаа чыл силерниң боттарыңарга күзээр бүгү чүүлдерни силер бүгүдеге чаагай кежикти болгаш артыкшылды, тайбың дээрни база амыр-дышты хайырлаар болзун.

"Россияның чаңгыс аай" партиязының Тыва девискээр салбырының Политчөвүлели.

ТР-ниң Улуг Хуралында

САЙЗЫРАҢГАЙ ХООЙЛУЖУДУЛГАНЫ ТУРГУЗАР

Бо чылдың сөөлгү сессиязынга Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы ниитизи-биле 14 айтырыгны чугаалажып сайгарган.

УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының комитеттериниң дугайында дүрүмнерни ук сессияга бадылаан. База хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунун, корумчурум болгаш кызыгаар айтырыгларының комитединиң даргазының оралакчызынга Огневаны, агроүлетпүр политиказының комитединиң даргазының оралакчызынга Андриян Додукту сессия бадылаан.

Үстүкү палатаның депутаттарының хоойлу ажылдап кылыышкынынга киржилгезиниң талазы-биле айтырыгны чугаалажып тура, УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының депутадының статузунуң дугайында хоойлу бирги номчулгада хүлээп алдынганын, ында киржип турар депутат бөлүктүң отчедун дыннаан. Ол ышкаш Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазын организаттаарының дугайында хоойлуну ажылдап кылырынга киржир ажылчын бөлүктү тургускан. Ук хоойлуларда үстүкү палатаның депутаттарының ажылдаарынга таарымчалыг үүлдер, акшахөреңги байдалының дугайында болгаш өске-даа организаттыг айтырыглар көрдүнген.

Сессияның «Янзы-бүрү айтырыглар» деп хүн чурумнуг кезээнге үстүкү палатаның депутадының хөрек демдээниң дугайында чугаа база болган. Хоойлужудулга палатазының депутаттары боттарынга хөрек демдектерин чагыдып кылдыртып алган болганда, ам оларны Төлээлекчилер палатазының депутаттарынга аңгы кылдыртыр апарган. Ол ышкаш Улуг Хуралдың Хүндүлел бижии база чаңгыс палатаның – Хоойлужудулга палатазының болу бээри база харыы чок айтырыг болуп арткан. Төлээлекчилер палатазының депутаттары-биле соңгукчуларның ужуражып чугаалажыр хүлээп алыышкын чери чок болуп турарының айтырыын депутат Людмила Вторушина көдүрген.

Черле ынчаш Улуг Хуралдың ийи палатазының ниити угланыышкыны чаңгыс болганда, артыктажыр, азы удур туржур байдалдар тургустунуп кээп болгу дег болуп турары таарымча чок дээрзи билдингир. Ынчангаш моон соңгаар бүгү ажылдарны чаңгыс аай, билчилгелиг, эптиг-демниг чүткүүшкүннерже угландырары күзенчиг. Ам дээрезинде ийи палатаның тургустунуп, аайлаттынып турар үе-чадазында кезек билдинмес, чөрүшкектерлиг хевирлиг байдалдар туруп турарында, ындыгла айыылдыг чүве чок. Ол-ла бүгү организастыг айтырыглар хоойлу-дүрүм-биле аайлаттынып сайгартына берген соонда, кады демниг ажылдажылга чайгаар тургустунуп келири чугаажок. Ынчангаш ам үнүп олурар чаа чылда Тыванын парламентизи чонга ажыктыг ажылдарны бир демниг кылып, ниити сорулгаларга, соңгукчуларның чагыгларынга чагыртып, республиканың хөгжүлдезинге ужурдузалыг, сайзыраңгай хоойлужудулганы тургузар дээрзинге бүзүрел улуг.

Надежда ЭРГЕП.

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирин болгаш Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарны эрттиргенин күш чок болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың декабрь 26 № 135/688 Кызыл хоорай

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 28-те №332 шиитпирин езугаар Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурунуң чагырга даргазының 2002 чылдың октябрь 27-де эрткен соңгулдаларын даңзыда киирген соңгукчуларның ниити санының 33,94 хуузу киришкенин барымдаалааш, ону болбаан деп санаан.

Кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы ук шиитпирни хүлээп алырда, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 1997 чылдың сентябрь 19-та № 124-Ф3 Федералдыг Хоойлунуң үүлдерин (1999 чылдың март 30-де № 55-Ф3, 2001 чылдың июль 10-да №89-Ф3 федералдыг Хоойлуларда эдилгелерни), «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57 үүлүн удуртулга болдурган, аңаа дүүштүр бир эвес соңгулдаларга соңгукчуларның 50 хуудан хөй кезии киришкенде, соңгулдаларны болган деп санаарын көрген.

2002 чылдың ноябрь 11-де Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының албан-дужаалынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи М.Х. Дан-Сүрүн Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының бо шиитпирин солуурун дилээн билдириишкинни Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга киирген болгаш ооң чылдагааны болза, комиссия соңгулдаларның түннелдерин үндүрерде, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" чаа федералдыг Хоойлузун удуртулга болдурар ужурлуг турган деп айыткан. Ооң-биле кады билдириишкинниң ээзи «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг чаа Хоойлузунга даянып алгаш, Каа-Хем суурнуң чагырга даргазынга М.Х. Дан-Сүрүннү соңгаан дугайында шиитпир хүлээп алырын дилээн, чүге дизе кол соңгулдаларга ол бадылаашкыннарга киришкен соңгукчуларның 38,81 хуу бадылаашкыннарын алган бооп турар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының соңгулдаларының түннелдериниң дугайында Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының хүлээп алган медеглелинде айыткан үүлдерни долу өөренип көргеш, Ч.С. Сотпаның билдириишкининде айыткан үүлдерниң чамдыызын дараазында барымдааларны езугаар хандырып болур деп санаан.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де №67-Ф3 федералдыг Хоойлунуң 80 үүлүнүң 1 пунктузунга дүүштүр бо федералдыг Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонгаш, күштүг бооп эгелээр болгаш ооң күштүг бооп эгелээринге чедир эрттирери-биле томуйлаан соңгулдаларга болгаш референдумнарга хамаарышпас. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» үстүнде айыткан федералдыг Хоойлу 2002 чылдың июнь 26-да күштүг бооп эгелээн, ынчангаш оон 70 үүлүнүң 2 пунктузун езугаар, бир эвес соңгукчулар даңзызынга киирген соңгукчуларның 20-ден эвээш хуузу соңгулдаларга киришкенде, соңгулда комиссиязы соңгулданы болбаан деп санаар.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг чаа Хоойлузунуң 1 үүлүнүң 6 пунктузун езугаар, Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлулары федералдыг Хоойлуга чөрүшкек болбас ужурлуг деп айыткан. Ынчангаш «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57 үүлү «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де № 67-Ф3 федералдыг Хоойлузунуң 50 үүлүнүң негелделеринге чөрүшкек апарган.

Мооң ужурунда соңгулдаларның түннелдерин тодарадырда, Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де №67-Ф3 федералдыг Хоойлунуң үүлдерин удуртулга болдурары эргежок чугула турган. Бо турушту Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың декабрь 6-да № 05-15/3475 чагаазында айыткан. Ооң-биле кады «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлузунуң 70 үүлүнүң 4 пунктузун, 71 үүлүнүң 1 пунктузун ол ышкаш «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 пунктузун езугаар, бир эвес бадылаашкыннарга киришкен соңгукчуларның 50-ден хөй хуузу ону дээш бадылаан болза, кандидатты соңгуткан деп санаарын айыткан.

2002 чылдың октябрь 28-те эрткен Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының соңгулдаларының түннелдериниң талазы-биле кандидаттар соңгукчуларның бадылаашкыннарын мынчаар алган: М.Х. Дан-Сүрүн – 38,81%, Т.А. Сандакова – 33,76%, С.И. Сүге-Маадыр – 8,93% , Н.С. Чекулаева – 10,48%. Моон алгаш көөрге, Каа-Хем суму чагыргазының даргазының соңгулдаларынга соңгукчуларның эң хөй бадылаашкыннарын М.Х. Дан-Сүрүн болгаш Т.А. Сандакова алган бооп турар.

Үстүнде айыткан үүлдерни барымдаалааш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 75 үүлүнүң 6 пунктузун удуртулга болдургаш, тус чер бот-башкарылга органнарынга Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур болгаш соңгудар конституцчу эргелерин хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының катап соңгулдаларын болбаан деп санаар дугайында» Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 28-те №332 шиитпирин солуур дугайында Чапай Салчакович Сотпаның 2002 чылдың ноябрь 11-де билдириишкинин чамдыызын хандырар:

«Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының катап соңгулдаларын болбаан деп санаар дугайында» Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 28-те №332 шиитпирин күш чок болдурар:

Кызыл кожуунуң Каа-Хем суур чагырга даргазының албан-дужаалынга Март-оол Хертекович Дан-Сүрүннү соңгаанын хүлээп көөр дээн кезээнден ойталаар.

2. Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының 2002 чылдың октябрь 28-те эрткен соңгулдаларынга соңгулда даңзызында киирген соңгукчуларның 33,94 хуузу киришкенин барымдаалааш, соңгулда болган болгаш күштүг деп санаар.

3. Бадылаашкыннарның хөй кезиин алган ийи кандидаттың – Март-оол Хертекович Дан-Сүрүннүң болгаш Татьяна Андреевна Сандакованың Кызыл кожуун-далдар туруп турарында, ындыгла айыылдыг чүве чок. Ол-ла бүгү организастыг айтырыглар хоойлу-дүрүм-биле аайлаттынып сайгартына берген соонда, кады демниг ажылдажылга чайгаар тургустунуп келири чугаажок. Ынчангаш ам үнүп олурар чаа чылда Тыванын парламентизи чонга ажыктыг ажылдарны бир демниг кылып, ниити сорулгаларга, соңгукчуларның чагыгларынга чагыртып, республиканың хөгжүлдезинге ужурдузалыг, сайзыраңгай хоойлужудулганы тургузар дээрзинге бүзүрел улуг.

Надежда ЭРГЕП.

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының шиитпирин болгаш Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарны эрттиргенин күш чок болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың декабрь 26 № 135/688 Кызыл хоорай

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 28-те №332 шиитпирин езугаар Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурунуң чагырга даргазының 2002 чылдың октябрь 27-де эрткен соңгулдаларын даңзыда киирген соңгукчуларның ниити санының 33,94 хуузу киришкенин барымдаалааш, ону болбаан деп санаан.

Кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы ук шиитпирни хүлээп алырда, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 1997 чылдың сентябрь 19-та № 124-Ф3 Федералдыг Хоойлунуң үүлдерин (1999 чылдың март 30-де № 55-Ф3, 2001 чылдың июль 10-да №89-Ф3 федералдыг Хоойлуларда эдилгелерни), «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57 үүлүн удуртулга болдурган, аңаа дүүштүр бир эвес соңгулдаларга соңгукчуларның 50 хуудан хөй кезии киришкенде, соңгулдаларны болган деп санаарын көрген.

2002 чылдың ноябрь 11-де Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының албан-дужаалынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи М.Х. Дан-Сүрүн Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының бо шиитпирин солуурун дилээн билдириишкинни Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга киирген болгаш ооң чылдагааны болза, комиссия соңгулдаларның түннелдерин үндүрерде, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" чаа федералдыг Хоойлузун удуртулга болдурар ужурлуг турган деп айыткан. Ооң-биле кады билдириишкинниң ээзи «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг чаа Хоойлузунуң 1 үүлүнүң 6 пунктузун езугаар, Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлулары федералдыг Хоойлуга чөрүшкек болбас ужурлуг деп айыткан. Ынчангаш «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57 үүлү «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де № 67-Ф3 федералдыг Хоойлузунуң 50 үүлүнүң негелделеринге чөрүшкек апарган.

Мооң ужурунда соңгулдаларның түннелдерин тодарадырда, Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» 2002 чылдың июнь 12-де №67-Ф3 федералдыг Хоойлунуң үүлдерин удуртулга болдурары эргежок чугула турган. Бо турушту Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың декабрь 6-да № 05-15/3475 чагаазында айыткан. Ооң-биле кады «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлузунуң 70 үүлүнүң 4 пунктузун, 71 үүлүнүң 1 пунктузун ол ышкаш «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 пунктузун езугаар, бир эвес бадылаашкыннарга киришкен соңгукчуларның 50-ден хөй хуузу ону дээш бадылаан болза, кандидатты соңгуткан деп санаарын айыткан.

2002 чылдың октябрь 28-те эрткен Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының соңгулдаларының түннелдериниң талазы-биле кандидаттар соңгукчуларның бадылаашкыннарын мынчаар алган: М.Х. Дан-Сүрүн – 38,81%, Т.А. Сандакова – 33,76%, С.И. Сүге-Маадыр – 8,93% , Н.С. Чекулаева – 10,48%. Моон алгаш көөрге, Каа-Хем суму чагыргазының даргазының соңгулдаларынга соңгукчуларның эң хөй бадылаашкыннарын М.Х. Дан-Сүрүн болгаш Т.А. Сандакова алган бооп турар.

Үстүнде айыткан үүлдерни барымдаалааш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 75 үүлүнүң 6 пунктузун удуртулга болдургаш, тус чер бот-башкарылга органнарынга Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур болгаш соңгудар конституцчу эргелерин хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының катап соңгулдаларын болбаан деп санаар дугайында» Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 28-те №332 шиитпирин солуур дугайында Чапай Салчакович Сотпаның 2002 чылдың ноябрь 11-де билдириишкинин чамдыызын хандырар:

«Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының катап соңгулдаларын болбаан деп санаар дугайында» Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 28-те №332 шиитпирин күш чок болдурар:

Кызыл кожуунуң Каа-Хем суур чагырга даргазының албан-дужаалынга Март-оол Хертекович Дан-Сүрүннү соңгаанын хүлээп көөр дээн кезээнден ойталаар.

2. Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының 2002 чылдың октябрь 28-те эрткен соңгулдаларынга соңгулда даңзызында киирген соңгукчуларның 33,94 хуузу киришкенин барымдаалааш, соңгулда болган болгаш күштүг деп санаар.

3. Бадылаашкыннарның хөй кезиин алган ийи кандидаттың – Март-оол Хертекович Дан-Сүрүннүң болгаш Татьяна Андреевна Сандакованың Кызыл кожуун-дан алган ийи кандидаттың – Март-оол Хертекович Дан-Сүрүннүң болгаш Татьяна Андреевна Сандакованың Кызыл кожуунуң Каа-Хем суур чагыргазының даргазының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарны 2003 чылдың январь 19-та эрттирер.

4. Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлузунда, «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда көрдүнген, Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурнуң чагырга даргазының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарны белеткээрин болгаш эрттиреринин хандырар, ооң иштинде катап бадылаашкыннарны акшаландырар талазы-биле смета чарыгдалдарын Кызыл кожуун чагыргазынга киирер, бүрүткээн кандидаттарның тускай соңгулда агар саннарын ажыдар, календарлыг планнарны ажылдап кылыр болгаш бадылаар, соңгулда бюллетеньнерин белеткээр, соңгукчуларга дыннадыр талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр.

5. Киирген чарыгдалдар сметазын езугаар, соңгулда комиссияларын ажылдаар бажыңнарны, харылзаа чепсектерин бээр, бажыңнарны камгалаарын хандырар хемчеглерни боттандырары-биле ол дугайын Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дыннадырын Кызыл кожуун чагыргазынга сүмелээр.

6. Кызыл кожуунуң Каа-Хем суур чагыргазының даргазының албан-дужаалынга бүрүткеткен кандидаттарның тускай соңгулда агар саннарын ажыдарын Россия Федерациязының Ажаалга банкызының Тыва Республика талазы-биле салбырынга саналдаар.

7. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парладыр.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Тыванын амыдыралынга база бир төөгүлүг исти арттырган кара Аът чылы эртип бар чыдар. Республиканың күш-ажылчы коллективтери, бүдүрүлгелери, албан организациялар кылган ажылын түннеп үндүрүп, үнүп орар Чаа чыл таварыштыр сорулгаларны салыр апаар. Экономиктиг кризистиң чылдарында тудуг ажылы республикага сандарай бергени шын-на болгай. ТР-ниң Чазааның талазындан бүдүрүлгениң бо адырынче улуг кичээнгейни салып, деткимчени бергениниң түннелинде, республиканың тудуг объектилеринде ажыл-иш хайныгып эгелээн. Ол дээрге муң-муң дөрбелчин метр чурттарга шөлдери, садиктер, школалар, спортзалдар, эмнелгелер, орук тудуглары дээш санаар болза, чүве-ле хөй. Ооң түннелинде дыка хөй ажыл чок кижилер ажыл-биле хандыртынган. Ол чоннуң социал камгалалынга улуг деткимче.

Республиканың тудугжулары бо чылын канчаар ажылдаанын, келир чылда кандыг сорулгалар мурнунда салдынып турарын кысказы-биле чугаалап бээрин Чаа чылдың бүдүүзүнде ТР-ниң Тудуг яамызының сайыдының бирги оралакчызы Биче-оол Чадамбаевич ООРЖАКТАН диледим.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУНДА

ТР-ниң Тудуг яамызының сайыдының бирги оралакчызы Биче-оол Ооржак.

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, республиканың тудуг организациялары эрткен чылдарга көөрде, эки ажылдаан деп чугаалап болур. Ол, бир талазында, федералдыг болгаш республика бюджединден тудугга көрдүнген инвестиция акшазы кайы-даа чылдыындан хөй болган болгаш долузу-биле келген. Ийи талазында, тудуг организацияларының материал-техниктиг баазазы быжыгып, ажылчын кадрлар турумчуп ажылдай берген. Эрги ажылдап турган тудуг организацияларынга немештир чаа тудуг организацияларының немежип орары өөрүнчүг.

Чыл эгезинден бээр Успенка, Суг-Бажы, Мугур-Аксы суурларга ийи аал чурттаар чурттарга бажыңнары, Улуг-Хем кожууннуң Арыг-Үзүү суурда кожууннар аразында школа-интернат, Сарыг-Сеп суурда 1000 санныг автоматтыг телефон станциязы, федералдыг айыыл чок чорук албанының Тывада эргелелиниң 38, Кызылдың Пушкин кудумчузунда 24 аал чурттаар чурттарга бажыңнары ажыглалга кирген. Ниитизи-биле республикада 24,0 муң дөрбелчин метр чурттарга шөлү ажыглалга кирген. Эрткен 2001 чыл-биле деңнээрге, 70 хуу өзүлделиг болган.

Кызыл хоорайның хем ол чарыында чурттап турар ургларның өөренир байдалының бергедээни-биле чаа школаны тудуп, ажыглалга киирген. Хоорайның № 9 школазын чаартып кылган. ИХЯ-ның Кызыл хоорайда чаа албан чериниң тудуу доозулган. Эртип турар чылда Тыванын орук тудугжулары багай эвес ажылдаанын айтыры чугула. Кызыл хоорайда эрги көвүрүгнү чаартып кылган, ооң-биле чергелештир Барыын-Хемчиктиң Акта, Таңдының Дүргенде, Каа-Хемниң Мергенде чаа көвүрүглер ажыглалга киирген. Бояровка — Тоора-Хем аразында дорттап аргыжар автоорукта 9 км орук ажыглалга кирген.

Делегей чергелиг аргыжылга айтырыын шиитпирлээри-биле бо чылын Эрзиниң Цаган-Тологойда, Тес-Хемниң Шара-Суурда каайлының эрттирилге пунктуларын тудуп дооскан. Ноябрь айда Кызыл хоорайның 8-ки микрорайонга 10 квт. бедик вольтулуг электри энергиязын ажыглалга киирген, Тыванын күрүне университединге 4900 дөрбелчин метр шөлдүг ниити чурттарга бажынын, Сүт-Хөлдүң Ак-Дашка ийи өрээл чурттарга бажыңнарын тудуп дооскан.

Декабрь айда Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы суурга Культура бажынын, Туранда, Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлыкта школаларны, Шагаан-Арыг хоорайда 600 аал чурттаар чурттарга бажынын, Бай-Хаак суурда 1000 санныг автоматтыг телефон станциязын, Кызыл хоорайда АТС-6-ны ажыглалга киирип, күрүне комиссиязынга дужааган. Кызыл хоорайда 1990 чылдарның эгезинден бээр туруп келген аныяктарның чурттарга комплекизиниң тудуунга хамааржыр 141 аал чурттаар чурттарга бажынының тудуу дооступ турар. Бажынны дүрген ажыглалга киирер дээш, 5-6 тудуг организациялары бир демниг тудуп дооскан.

Республиканың тудуг организациялары багай эвес ажылдаанын үстүнде база демдегледим, ылаңгыя "Жилье" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге (В.А.Гаврилов), "Сельстрой" КХЭ (С.В. Сафрин), "Кызыл тудуг" акционер ниитилел (А.Д. Монгуш), "Коопстрой" КХЭ (О.П. Биче-кыс), "Школьник" КХЭ (В.Н. Чармадов) болгаш өскелердаа хүлээнип алган тудуг объектилерин бедик шынарлыг кылып, чагыкчыларның сеткилин хомудатпайн турар.

Бистиң кылып турар тудугларывыста архитектурлуг тургузуу нарын, хөй акша-хөреңги, нарын дериг-херекселдер негеттинер объектилер база бар. Оларның тудуун келир чылын уламчылаар. Чижээлээрге, аэропорт вокзалы, чурт-шинчилел музейиниң тудуу, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң, Арбитраж болгаш Дээди судтарның, ТКУ-нуң көдээ ажыл-агый факультединиң тудуглары хамааржыр. Тудугда кылыр ажылдар хөй, ооң-биле чергелештир ооң организастыг кезээнде шиитпирлээр нарын айтырыглар ам-даа бар.

— Эрткен чылын республиканың тудугжулары, шынапла, багай эвес ажылдаан, ол дугайында массалыг информация чепсектеринде чырыдып турар апарган, келир чаа 2003 чылда тудугжуларның кылыр ажылдарынга кысказы-биле доктаап көрүңерем.

— Чурттуң экономиказының көдүрлүп орары-биле тудугже кичээнгей улгадып орар. Келир чылын федералдыг болгаш республика бюджединден **686** млн. рубльдиң инвестициязы тудугда көрдүнген. Ол дээрге эрткен чылдыындан **3,6** хуу хөй болуп турар. Келир чылдың кылыр тудуг объектилерин планнап тургаш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалынга дүүштүр тургускан. Ону ТР-ниң Чазаа-биле, Экономика болгаш Саңтуң, Москваның төлевилел институттарында чагыг езугаар кылып турар.

Мооң мурнунда турган тудуг үлетпүрүнүң баазазы үптеттингени кымга-даа билдингир. Сөөлгү чылдарда республикада хөө яамыларының киржилгезиби-биле сүмележип тургаш, планче киирген. Республикада тууйбу заводу чок улус-тур бис. Чаңгыс тууйбу заводу "Жилье" КХЭ-ге хамааржыр. Ооң дериг-херекселдери эргижирээн. Чаа тудуп эгелээр тудуг объектилеринге, бир дугаарында, Кызыл хоорайга тууйбу заводун, Чагытай хөлге туристер комплекизин, спирт заводун, Кызылга национал аъшчем кылыр кухняны, бажың тудар комбинатты эде чаартып кылыр.

Бажың тудар комбинатты чаартып эде кылыры эргежок чугула апарган. Кызыл хоорайда, Шагаан-Арыгда эрги төлевилел-биле кылдынгаш, ара кагдынган тудуглар хөй. Ам ол тудугларны ара кааптар арга чок, чедир кылып доозар апаар. Ынчангаш бажың тудар комбинатты катап тургузар талазы-биле ажылдар чоруп турар. "Стройдеталь" күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезин тургускаш, ооң удуртулга составын бадылаан. Амгы үеде тудуг-монтаж ажылдары чоруп турар. Үстүнде адааным тудуг объектилериниң төлевилел-дөзевилел документилерин Иркутскиниң, Санкт-Петербургбирги кварталында ТР-ниң Чазак Хуралынга чугаалажып көөрү-биле "2003-2005 чылдарда Тыва Республиканың чурттарга политиказының стратегиязының дугайында" база "Ипотечлиг чурттарга тудуунуң чээлизин шиңгээдип алыр хемчеглер дугайында" ийи доктаалдың төлевилелин бистиң яамының специалистери ажылдап кылгаш, Чазакче киирген. Ында кылыр ажылдар, тодаргай сорулгалар салдынган.

Тудуг-монтаж ажылдарының шынарынче улуг кичээнгейни угландырар бис. Чамдык тудугларның кылып турар шынарындан алгаш көөрге, тудугнуң төлевилелде көрдүрген хемчээлиниң негелдезин хажыда бээр чоруктар бар. Төлевилел-дөзевилел документизи чок кандыгдаа тудугну тудуп болбас. Күрүнеиң архитектура тудуг хайгааралының инспекциязы доктаамал хайгаарап, актыны тургузуп, торгаалды онаай бээр.

— Түннелинде чүнү чугаалап болур силер, Биче-оол Чадамбаевич?

— Бистиң мурнувуста сорулгалар улуг, кылыр ажылдар хөй. Чагыкчы-даа, керээлиг ажылдап турар тудуг организациялары бир демниг ажылдаар апаар бис.

Сергей ХЕРЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Улуг-Хемни кежилдир чаа көвүрүг.

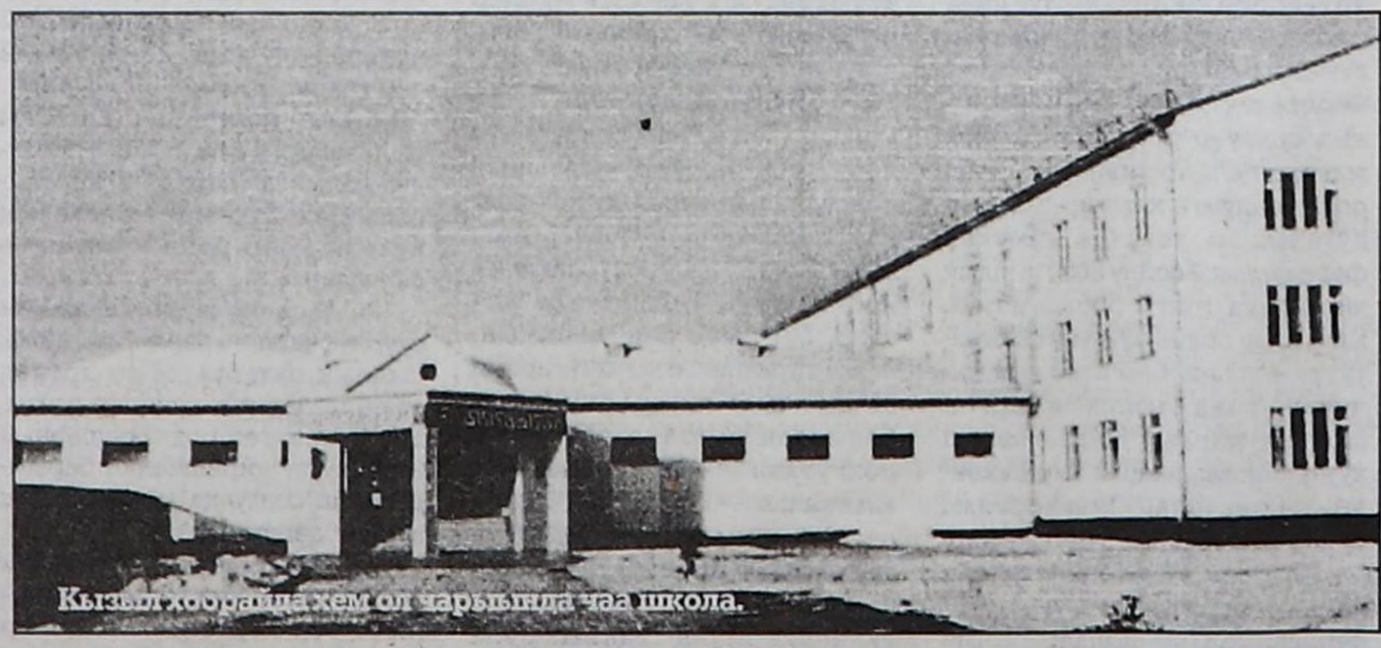

Кызыл хоорайда хем ол чарыында чаа школа.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ШАПКЫНЧЫЗЫ

ЧЕРНИ КЫМ-ДАА АЛЫР ЭРГЕЛИГ

— Хемер-оол Биче-оолович, Чаа чыл бүдүүзүнде база катап силерниң сөзүңнерни республиканың хөй санныг номчукчуларынга дамчыдар аас-кежик таварышкан-дыр. Бо кежээ 2002 Аът чылын үдеп, чаа 2003 Хой чылын уткуур болгай бис. Маңаа хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл?

—Кайы-даа үеде Чаа чыл өг-бүле байырлалы кылдыр санадып келген. Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Чүге дизе ийи чылдың аразы 12 шакта найыралдың дашкаларын көдүрүп, соңгалардан кызаңнашкан оттарны өрттедири, дараазында база бир билдинмес чылды уткууру — кижи бүрүзүнүң күзенчиг, өөрүнчүг байырлалы.

Бо чылын республиканың чурттакчылыг суур, суму бүрүзүнүң бажың-балгадынга кирип, Чаа чыл столунуң белеткелин көөр болзувусса, бичии-даа хомуданчыг болбас ужурлуг. Чоннуң амыдыралы тодуг-догаа болзун дээш болдунар-ла аргаларны ажыглап, мал малдаарынга, черге тараа-ногаа тарыырынга хостуг эргелерни берип келгениниң түңнелинде, бөгүн 66,4 муң гектар шөлдү ажыглап турар бис. Ынчангаш республиканың чурттакчы чонунда, чер ажылы кылып, мал өстүрүп турар кижилерде малының одар-белчиирин, чурттап олурар өдек-коданының девискээрин, сиген кезер шөлдерин хостуг ажыглаарының бүрүн эргелери барын база катап сагындырайн. Чоннуң черни бүгү назынында салгал дамчыштыр эдилээри-биле тускай херечилелдерге эргези бар кижилер РФ-тиң Чер кодекизиниң 36 чүүлүнүң 6 пунктузун езугаар ажыглап турар черин хуу өнчү кылдыр ап болур.

Республикада бар бүгү чер фондузунуң 2,7 млн. гектарын көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлер ээлеп турар. Тыванын 43,8 муң чону огород, сад, хууда дузалал ажыл-агыйларын тударыбиле чер участоктарын ажыглап турар. Ол чер участоктарының ортумак хемчээли 0,06-дан 0,12 гектар.

Чаа чыл столунуң аъш-чем дээжизинге бир-ле дугаарында белеткеп кылырывыс амданныг манчы-хуужуурнуң, чаглыг эттиг ээги-төштүң бүдүрүкчүлери – малчыннарывыстың, араттарывыстың, чигирзиг боова-боорзактың үндезин дөзү болур хоорсарыг тараавыстың ээлери – механизаторларывыстың, комбайнерларывыстың, бүдүн чыл дургузунда чонну витаминниг чемнер-биле хандырып турар садчыларывыстың, огородчуларывыстың бүдүрген продукциязы, аңаа чарыгдаан үези, үндүрген күжү кажан кезээде халас барбас. Бо-ла бүгү чемнеривистиң үнер дөзү ие-черивистиң ажыын көрүп, ооң беримчезин чөп ажыглаанывыста дээрзин кижи бүрүзү медереп турар. Шак-ла ол көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң бүдүрген продукциязы бо кежээ өг бүрүзүнүң Чаа чыл столунга делгеп салдынар.

— Үдеп турар чылывыс чер ажыглакчыларынга, чер эдилекчилеринге база силерниң Чер комитединиң ажылдакчыларынга кандыг үре-түңнелдиартты́рганыл?

— Үдеп турарывыс 2002 кара Аът чылы республиканың болгаш чер-черлерде чер комитединиң ажылдакчыларынга чер реформазының айтырыгларын чорударынга шиитпирлиг чыл болган дизе, хөөрем чок. Бо үениң дургузунда хөй-ле нормативтиг эрге-хоойлу документилери ажылдап кылдынган. ТР-ниң Чер комитединиң дүрүмүн езугаар хоорай болгаш кожууннарның чер комитеттери тус чер бот-башкарылга органнарыбиле сырый харылзаалыг ажылдап, черниң ажыглалының, ооң камгалалының база күрүнениң чер кадастрын чорударда, соңгаарладып болбас хемчеглерниң дугайында айтырыгларны күүседип келген.

Чыл дургузунда аппарат ажылдакчылары Россия Федерациязының «Чер кодекизиниң дугайында», «Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерниң эргилдезиниң дугайында» федералдыг хоойлуларны таныштырар, ону ажыл-херектерге боттандырар талазы-биле эвээш эвес (172) үнүүшкүннерни кылган. Ооңнаарыгаа биле чергелештир сөөлгү ийи чылда чер-биле харылзаа тудуп, чер ажылы кылып турар чоннуң Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Каа-Хем, Таңды кожууннарда хөйү-биле немежип турарын Чаа чыл бүдүүзүнде демдеглээри чугула.

Төөгүнүң сактыышкын материалдарындан-даа алыр болза, тыва чонга чер чүгле чемгерикчи күжү чораан. Ынчангаш чоннуң черге хамаарылгазы эвилең, ол кезээде идегелдиг чырыткызы. Арат бүрүзү хөй эвес суггаттыг шөлдүг турган. Ол хензиг оймалыынга кызыл-тасты, арбайны, чиңге-тарааны шаа-биле тарааш, өг-бүлезин хандырып, тоттуруп, артыкшылдыын төлевирге берип чораан. Ол үениң араттарының мал-маганы кезээде деңгели бедик, чүге дизе мал чеминге суланы болгаш бедик шынарлыг сигенни ажыглаанындан малы семис-шыырак, мал арар таварылга ховар.

Ынчангаш үнүп олурар Чаа 2003 Хой чылында кижи бүрүзү хензиг-даа бол шөлдүг болуру күзенчиг. А өреге бүрүзүн уткуп турарывыс Хой чылында чербиле хандырып шыдаарының магадылалы бистиң республикада бар.

— Чаа чылда номчукчуларга чүнү күзээр силер, Хемер-оол Биче-оолович?

—Чурттап эрткенивис 2002 чылды үдеп тура база Чаа 2003 Хой чылын уткуп тура, республиканың чурттакчы чонунга Чер комитединиң болгаш тус черлерде бүгү-ле ажылдакчыларның мурнундан, ылаңгыя көдээниң ажыл-ишчи чонунга күзээрим болза, 7 чүзүн малдан азырааш, райончуткан, бедик дүжүткүр көдээ ажыл-агый культураларының үрезинин чер-чери-биле тарааш, тодуг-догаа, каас, байлак чурттаалыңар!

Күзел, тура бар-даа болза, ажыл-агыйга кижизиттинмээн, ала-чайгаар-ла чаян азыралынга чаңчыккан чамдык чонувус бары билдингир. Уткуп турарывыс 2003 чылды көдээ ажыл-агый угланыышкынныг деп чугаалажып турарывыс-даа таварылга эвес. Бай-байлак, тараа-быдаалыг Тыва чон деп адывысты сыкпайн, эки көргүзүглерлиг ажыл-агыйларны деткип, бедик дүжүттү алган эшөөрүвүстү эдерип, үнер чылда кижи бүрүзү черден алгаш, дескизи-биле тарыттынып, мал чок улус малдан немей өстүрүп амыдыраарынче силер бүгүдени кыйгырдым.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: ТР-ниң Чер комитединиң удуртукчузу **Х.Б. Куулар;** кожууннарда чер комитеттериниң харыысалгалыг ажылдакчылары.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАР

Ам каш-ла хонгаш, уткуп алырывыс 2003 чыл — ХОЙ чылы. Тыва улус хойлуг кижи каас дижир. Ол кончуг ханы уткалыг. Арат кижиниң ажыл-агыйынга, өг-бүлезинге, ажытөлүнүң амыдырал-чурттал-газынга хой бүгү-ле хереглеттинер эт-септи, идик-хепти, чаглакты, аъш-чемниң амданныг дээжизин берип чораан болгаш ам-даа берип турар.

Өг-бүленің ажылгыр, туттунгур эр ээлери, уран-шевер чемзиг холдарлыг ие-херээжен ээлери хойнуң долу ачызын четтирип чоруурлар. Долгандыр бодап көрүңер даан, хойнуң эъди-чаандан бо шагның янзы-бүрү холуксаалыг амданныг, сүүзүннүг чемин кылып чип турар бис. Ооң дүгүнден, кежинден сиилбип, каастап тургаш кылган янзы-бүрү хептерни кеткен бистиң чаңгыс черчурттугларывысты бо кыштың соогунда көөрге, чоргаар кылаштыг, арын-шырайындан кижиге удур эргим хүлүмзүрүг чайыннальып чоруур ышкажыл. Хой дүгүнден кылган чоорганныг, кидис энчектиг дөжекке удуп чыдарга, кижиниң дыжы ханар болгаш артында янзы-бүрү аарыглар безин оюп эртер болур.

Тыва кижилер езулуг бүгү тала-биле белеткеттинген хой ханын чигеш, кара мүнүн ишкеш, «кужурум ханды» дижирлер. Тывага кат-чимис тарывас шагда кижиниң организминге херек ужурлуг элементилерни – ханны чооглааш ап чораан. Бистиң чонувус ол чаңчылдарны сагып, үргүлчүлеп чорууру — республикага мал ажылын улам хөгжүдериниң магадылалы.

Хой дүгүнден сальып, тиккен ак өгну, ооң иштинде угулзалап каастап кылган ширтектерни көргеш, чонумнуң кончуг улуг үүлезиниң түңнели ында деп билип, чоргаарланып чоруур мен. Хой дүгү салыры – бүгү аалдың кижилеринге, дөргүлтөрелдеринге, уруг-дарыынга улуг байырлал, улуг үүле болур чүве. Ынчан аалдың кожахелбээ чону, ээлери, ажы-төлү ол чылда кайы хире амыдыралчы өзүлделиг болганы илези-биле көстүп келир.

Ачазының чымчадып, эттеп кааны, авазының таптыг, эптиг кылдыр даарап бергени бичии чорда, хураган кежи, элээди апарганда, негей кежи тонну кедип чорааш, оларның эргим, чассыг, амыдыралчы чагыгларын сактып, оларга чоргаарланып, харын-даа бурганналдыр бодап чурттап чоруур бис. Шак ындыг кижилер оруун чая баспайн чоруур-дур.

Уткуп турарывыс 2003 Хой чылының база бир онзагай чүүлү бистиң чонувус бодунуң эргим, чассытканзыг сагышсеткилинден онзагай чараш чаңныг, ээлдек, эшсирек, чонзурак кижини томаанныы «чыткан хой тургуспас» дижирлер. Амгы хой чылы ол хире **чаагай чаңчылдарның чылы** болзун.

2002 Аът чылы ооң эгезин салган. Бо чылда Тывада эргечагырганың мурнунда сорулгаларны шиитпирлээрде чөпшээрежилгелиг, үре-түңнелдиг ажылдаарының эгези салдынган. Бистиң чонувустуң азырадыкчы хөөнден адырлып, алыс боттары боданып, боттарынга билдингир, бо үеге тааржыр ажыл-чорудулгалыг апарганы өөрүнчүг. Ону чаа Үндезин Хоойлунуң, чаа болуп эрткен соңгулдаларның ачызы деп болур. Ынчангаш 2003 Хой чылы биске **амыдыралчы чыл** болур.

Чаа Хой чылында чонумга, көдээ өг-бүлелерге күзеп каарым болза, бо чыл кижи бүрүзүнүң салым-чолунга таарымчалыг болганда, боттарыңарның күжүңнерни, акшахөреңгиңнерни каттыштырып мөөңнеп тургаш, райончуткан, сорттуг тараа үрезининден тыптынып, эмиглежип тургаш, тараадан тарып, бедик дүжүттү ажаап, мал бажының өске хевирлерин көвүдедири-биле өг-бүле бүрүзү хаван, дагааны өстүрерин көвүдедирин күзедим. Кижи бүрүзү чаңгыс аай сорулгалыг болур болза, оорну демнежип базып каарының барымдаалары бисте бар. Чүге дизе оорлар – ийи-чаңгыс. Кажан кижилер чаңгыс аай болур болза, чоннуң күжүнге демнежир чүве чок.

Алаң-оол СОТПА.

Кызыл хоорай.

Эдуард МИЖИТ

СОНЕТТЕР

* * *

Анаа өске улус туржук, эжинге-даа
Ыыттап болбас бодал черле кижээ чоруур.
"Ынчалза-даа ынаандан-на чажыт турбас,
Актыг шынчы ынакшылдың демдээ ол!" — дээр.

А мээң хуумда сеңээ безин ажытпазым,
Ыржым дүннүң шуглаанда дег, сагыжым бар.
"Ынанмазы ол хире-дир азы боду
Арыг эвес турган-дыр аа?!" — дижир боор оң.

"Сарыым-на дээр хирезинде шоочалап каан
Өрээл ышкаш сеткил-хөөнүг дээрге-ле
Ынак эвес болган-дыр!" — деп тургайлар аан.

Сагыжымның мунгак дүмбей булуңунга
Өөрүшкүң азып чидип, өшсе кончуг!..
Ынаар киирбес ужурум ол — ынак болгаш!

* * *

Дүрген, дүрген! Үе дүрген эрткен болза!
Өртегде мал — долганган шак согуну-даа
Өжешкен дег — чылар-чылбас!.. Имир ам-даа
Дүшпээн-даа бол, болчаавыска ужурашса!..

Дүннүң эрин көстүп келди. Чалгыглар дег
Өөрүшкүлүг холдарымдан сени салбайн,
Өй-шак чокка ошкап, суйбап эргелетсе!
Дүвү-далаш эрткен үе оожумназа!..

Шак-ла мынчаан чөрүү аътты албадаан дег,
Шактың быктын тепсегилеп, ооң соонда
Аскымнааргa, дынын тыртып чорумда-ла,
Чалыы үем эрин ырап, хөй чыл эрти —
Чааш мал эвес, ындыг ыйнаан. Ынчалза-даа
Ам-даа сени эргеледип ханмайн чор мен.

* * *

Кижи черле чүү-даа чүвээ таваржып боор,
Салым-үүле согур, дүлей, үн чок кылдыр,
Шаажылаан дег, чаңнап болур. Ынчалза-даа
Хире-шаанда чурттавышаан чоруур болгай.

Хилинчектиг аарыглыг-даа, кадык-даа бол,
Шагжаң хөрээ тынмайн бааргa, ол-ла-дыр-ла —
Чаштыг караа, чүрээ көжүп өлгени ол...
Кижи кайгаар чаа чүүл эвес, ындыг харын.

Сенден ырап, чугаалажып шыдавас боop,
Сени көрбейн, дыңнаваайн-на барза кончуг!..
Ынчалза-даа чүрээм дыыжы — ажырбас оң.

Шак-ла мынчаан, дириг чорааш, тынмайн баар-даа
Шаам чогу дег, сарыым сеңээ кажанда-даа
Ынак эвес апаар хире харыым чок-тур.

* * *

Билии — сыык суг чоруур шаанда кижи черле,
"Шал-шул бодааш, ажыдыышкын кылдым!" деп-ле,
Чарлаттынып мактаны бээр. "Улус ону
Бир-ле дугаар дыңнаан боор" дээн шаа-ла ол.

Бичиилеп ол сөзүн хынап, шимээн барып,
Чайгаар боду оожургай бээр. Хүнден хүнче
Чаа чүүлдү көрген тудум, бодаан тудум,
Билбезиниң хөйүн миннi бергени ол.

Чалыы шаамда сарыым сеңээ ынакшааш, мен
Шак-ла ынчаан, далаш баткан даг хеми дег,
Ырлап-шоорлап, ыглап-сыктап шуугап чордум.

Шаа кээрге, ынакшылды "далай-дыр" деп,
"Чалгыг адаа дүп чок-тур!" деп билген тудум,
Ыыдым читкен. Ынакшылым терең болду.

БАШТАК СОНЕТ

Кара шагда ужурашпаан чоок кижимни
Көрүп каан дег, бир-ле дугаар сеңээ душкаш,
Хөлүн эрттир дидим болган ужурум бар —
Карак-чивеш аразында ынакшаан мен.

Харын сен-не аңгадаксап, шугулдаксап,
"Көстүп турган хире-шаан-даа билбес хей боор,
Көңгүс өске кижи-биле салчаан бе?" деп
Кадыг чаңнап, доңгун көрүп шаг-ла болдуң.

Чажындан-на манааны дег, күзээни дег,
Салым-чолу ындыг онза эвес боорга,
Кым-даа болза, дораан кайын чөпсүнер боор.

Чараш ариын меңи үрээн улус ышкаш,
Салымыңны канчаптар сен?! Багай мени
Кырыгыже шыдажыр-ла болган-дыр сен.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ИЙИ МАЙОР

Чаа чыл. Кижи бүрүзүнге идегел чалгынналдырар, хуулгаазын тыныштыг байырлал. Ак-шаң кыштың чыккылама соогунда ооң изиг чалыны кавайлыг чаштардан эгелээш, ушпа кырганнарга чедир — кымны-даа шонуп эртер. Сагышты чырыдып турар дуюкаа өөрүшкү, хөйнүң чалгыы-биле херелденген дүүрээзин бистерниң-биле кожа, хөлеге дег. Үе солчуушкунунга чедир салдынмайн чоруур. Кремльдиң Спасск суургазында улуг шактың согуннары үстүнге каттыжар деп барганда, аъшчемниң дээжизин делгээн стол артында каткы-хөг улам дендээр. А Чыл солчулгазы чедип, шактың согуннары катчып, курантылар сога бергенде, улуг чоткан чер-делегейге келгени ол — өөрүшкүлүг алгы-кышкы, боолаан шампан даажы, чанында өг-бүлезиниң иштинге, ажытөлүнге, куда-хувуйунга, ырак-чоок төрелдеринге, эш-өөрүнге чаагай күзээшкиннер кулак уюк чаңгы апаар. Ол үеде Тыва черде эвээш эвес ада-иелер, чалыы кыстар талыгыр бир оранда шериг эрттирип турар оглунуң ийикпе азы таныжы оолдуң адын эргелел-биле адап, ол чанында орган дег кылдыр бодай кааптарлар. "Бо шакта, бо минутада кандыг янзылыг Чаа чыл уткуп туру сен, оглум, эргимим?" дээн уткалыг айтырыглар оларның эриннеринде билдинип турар. Айтырыг ыыткыр дыңналыр болза, стол артында олурган, бодунуң үезинде шинель кедип каапкан эр улустуң бирээзи карактары чырый берген төөгүп эгелээр. Оларның бирээзи мен кижи мен. Мындыг чүве бо...

Эрткен вектиң алдан чылдар төнчүзүнде шериг хуусаазы үш чыл чүве болгай. Бир чылды эрттирип алган, ийи дугаар Чаа чылды шериг хептиг уткуурум ол. Сибирьниң шериг округунуң бир гарнизонунда бис. Чаа чыл моорлап кээринге чедир ийи шак артканда, бистер — радистер, планшетистер, чолаачылар төккүлчек сандайлар чавыдактапкан, өң чок телевизорда Чаа чылдың программазы "Ак-көк отчугашта" Эдита Пьеханың, Иосиф Кобзоннуң, Муслим Магомаевтиң ырларындан, Аркадий Райкинниң каттырынчыг чугааларындан салдынмайн, улуг тынып каап олурганывыс ол. Аал-чурт, эш-өөр талыгырда, оларны бодаан-даа ажыы чок, чаңгыс-ла сагышты дуюкаа өөртүп турар чүве, кежээки чемге сугга хайындырган картошка орнунга плов келди. Ындыг чем үгле улуг байырлалдарда келир чүве. Шериг улуста бисте чүү боор, бүдүн Совет Армияның чуруму езугаар Чаа чылга чедир бир шак артканда, рота дежурныйы офицерниң айтыышкынынбиле чаңгыс-ла өөрүшкүвүс — өң чок телевизор караш дээрге, хыналда чыскаал соонда, удуурунга белеткенип, уштуна бердивис. Ол өйде бир-ле дүүрээзин дыңналы берди: маңнаан улустуң сапогтарының даажы, бир-ле улуг эргелиг хире командирниң дыңзыг үнү-даа дыңналы-дыр. "Рота, чыскаалыңар!" дээн команда дыңналды. Та чүү болу берген? Минута хире болганда, ийи каът оруннар ортузунда чаңгыс шугум кылдыр чыскаалыптывыс. Мурнувуска полктуң политкилдизиниң начальниги, үнгүрже киреринiң бетинде семирээн өрге-биле удургу диштери кончуг дөмейзимээр, шаажаң дег бопугур чаактарлыг арын-шырайын көөрге, солдат кижи бүрүзү аңаа чоок төрели боор дег, чазык көрүштүг майор Быков көстүп келди. "Бүдүн Совет Армия Чаа чыл бүдүүзүнде Төрээн чуртун камгалаары-биле быжыг сагылга-чурумнуг турда, совет чон бистерге бүзүреп, тайбың ажыл-ижинден дыштанып, Чаа чылды уткуп турда, силерниң ротаңарда ийи солдат, каяа деп, ленинчи комнатага водка ижип тура, дежурный офицерге туттурган-дыр — деп, чолдак холдарын ооргазында чүктенипкен чугаазын эгеледи. — Совет шеригниң адын бужартаткан ол солдаттарны гарнизоннуң гауптвахтазынче чорудуптум... Майор Быковтуң бажын ажыр көрүптеримге, дневальныйның дужунда, ханада шак Чаа чылга чедир үжен минута артканын көргүзе-дир. Үе ам-даа бар, политкилдис начальниги чартык шак-иштинде суртаалын кылгаш, Чаа чыл-биле байыр чедирери ол хевирлиг. "...армияда кол-ла чүве чурум, чурум база катап чурум..." деп, майор чугаазын үзүктелдирбейн, чыскаал мурнунда аай-дедир базып эгеледи. Ооң чугаазы кулаам кыдыы-биле хадып эртип тур. Сагыжымны дүвүредип турар чаңгыс-ла бодал — майор Быков Чаа чылды-даа уттуп аайын моң деп..." "...уставты Пушкин, Лермонтов-даа чогаадып кагбаан, ол дээрге орус шеригниң хөй-хөй дайзыннары-биле тулчуп эрткен оруундан, бистиң совет идеологияның өмүнээзинден тывылган шериг дүрүмү-дүр..." Майор Быков ам бир холунуң салаазын кожаңнадып алган чугааланып базып тур. Дүвүрээзиниг карактар — шак согуннарында. А олар он ийи шакка ийи минута четпээнин көргүзе-дир. Рота ыыт чок чыскаалыпкан тур. "Эш майор!" — деп сагындырыксаам келди. — "Чаа чыл!" "...американ империалистер боттарының эжелекчи планнарын боттандырып турда..." деп зениттиг ракета полугунуң политкилдис начальниги холунда-даа, ханада-даа шагынче көөр хире эвес, маңы үне берген чарыш аъды дег, улам дам барды. "Эш ма... ий... оо... рр... Тфук хайт!" Ханада шак — тик он ийи! Чаа чыл! "...чаңгыс радистиң хайы-биле медээ албайн баргаш азы меге медээ алгаш, дайзынны эрттирипсивиссе, ооң алдындан-даа аар өртектиг Б-52-зи ядролуг чепсээ-биле..." деп кителиниң хөрээнде шериг академиязын дооскан демдектиг майор Быков та чүнү төөгүп тур ыйнаан. Канчап ындыг чоор? Улуг эргелиг, дээди эртемниг, коммунист командир кижи Чаа чыл чедип келгенин канчап эскербес чүвел? Чепсектиг күштериниң өзээ — солдаттарга байыр безин чедирбес, элдептиин аа дээн бодалдардан балдырларым ырбаш дээн, пат боорда бут кырында тур мен. Рота база-ла шимээн чок. "...бистиң полугувустуң ат-алдары...", "...политкилдис начальниги болганымда..." дээн сөстер ынаар-ла дүште дег дыңналы-дыр. Ам бистиң мурнувуста солдаттар езулааргa безин хүлүмзүрүш дээр, чазыы часкы хүн дег командиривис эвес, кээргел билбес, даш чүректиг, даштындан көөрге, мүн-не кижи дүрзүлүг шериг машиназы бодунуң өөренген ажылын чогудуп турар дег сагындырды. Майор Быковтудаа, ханада шакты-даа сонуургавайн бардым. Эртенги команда-биле оттуп келгенимден бээр, чылдың сөөлгү хүнү боорга, көксү-хөрээмде бүдүү хөрлээлеп чораан өөрүшкүмнүң одун политкилдис начальнигиниң ужу-бажы-даа тывылбас, ужурутказы-даа билдинмес узун чугаазы өжүр үрүпкен. Үгле чаңгыс мээң эвес, бүдүн ротада та чеже кижиниң хөрээн кагылчак бодалдар дуй чыдып алган. "Удуур командадан бер" — дээн майор Быковтуң сөстеринден серт кындым. "Рота!" — деп, дежурный офицер алгыра берди. Майор Быковту карак уштап көрүптеримге, арын-шырайы биеэги дег кем чок болу берген, хүлүмзүрүй-дүр. Ооң кырында ханада шак Чаа чыл Чер кырында келгенинден бээр чартык шак эрте бергенин айтып тур. Шериг-даа база кээргел чоктур эвеспе дээн бодал бир-ле талыгырдан дыңналы-дыр.

Бир чыл эрткенде, дивизионга Чаа чыл уткуур апарган мен. Тайга-сын бажында казарма, каш офицерлер бажыңнары бар. Ооң чоогунда тенниг сывырындактыг херим иштинде Вьетнамда болуп турар дайында американнарның "Фантом" дээр хыдыкчы самолеттарының бажын билир С-75 азы "Десна" деп зениттиг ракеталыг комплекс чаштып чыдар. Дивизионда шериг саны хөй эвес, алдан хире солдатка чээрби хире офицерлер хамааржыр, техника нарын болгаш ындыг — радиоэлектроника-ла мында. Чаа чыл бетинде мени дивизион командири майор Абрукин кыйгырып алды. Тайга-сын кырында элээн каш гектар черниң хааны деп боор, аът бажы дег улуг баштыг, сыгыр карактары-биле кижини өрүмней көөр дивизион командиринче, чүү-даа боор болза дээш, оде-чара кире бердим. Чаа чыл думчук кырында келген, ынчангаш ленинчи комнатага елка тургузар, аңаа солдаттардан аңгыда офицерлериң ажы-төлү база байырлаар, балды, хирээден алгаш, старшина баштадыр шивилеп эккелиңер деп, ол айыткады. Дивизионда үш тягачының механик-башкарыкчызы кижи болгай мен, хохол старшина баштадыр долгандыр кара хөө болу берген аргаже хаптывыс. Үгле аал өдээ хире чер көстүр, долгандыр ак-шаң, эртен 54 градус соок чүве. Дөңмек ортузу хире кылын харны илчирбелиг тягач-биле чара чүткүдүп чорааш, шивилиг аргага чедип келдивис. Бурган өршээзин! Кышкы арганың чараш деп чүвезин! Сактырывыска, тоол оранында келген дег бис. Кылын ожуктарлыг кара шивилер удуй берген дег, хөңү сынын улам херипкен турлар. Кижи бажын өрү көдүрүп алгаш, дээр шаар көөр узуннары-даа бар, чаа-ла атнаңайнып кылаштап эгелээн чаштар дег, чаптанчыг хензиглери-даа бар.

(Уланчылыг).

Эрги чылдың богу

ТИБЕТ БАШКЫНЫ СЫВЫРЫП ТУРАР

Сарыг шажын – дазылдамырывыс, ук-төөгүвүс, культуравыс-биле ханы тудуш, хөй-хой тыва салгалдарның кижизиттинип чорааны угаадыг, өгбелеривистің чүдүглеп-сүзүглеп чорааны езулал-өөредиг, тыва чоннуң сагыш-сеткилин ниити чаңгыс кылдыр каттыштырып чораан дөс болгай.

Коммунистиг партияның үстүнден чагырып-дужаар политиказының үезинде, барык 70 чыл иштинде, ук сагыш-сеткиливистің даянгыыжы, бойдус болгаш оон хөөйлулары-биле сагыш-бодалывысты холбап, чаартып чораан Ыдык өөредивисти барык чидирген бис. Оон балазы, багай салдары амгы тыва чондан ам-даа адырылбаан, хөй кезиивис ам-даа арагалап, ботботтарын олүржүп чор.

Ам бо сагыш-сеткилдің хоозуралы долган берге чылдарда сарыг шажын төрээн Тывавыска катап төрүттүнүп, чаа берге балымнарны кылып эгелээн. Ол биске карацгы дүне чырык хып келгени-биле домей болган. Ынчалза-даа хайыралыг өгбелеривис-биле ханы тудуш Ыдыктыг өөредивистің биеэде турганында дег чон ортузунга калбаа-биле пептереп сайзыраарынга шаптыктар дыка хөй боп турар. Чүдүлгениң хостуун ажыглап алгаш, даштыкы чурттардан хөй пасторлар, миссионерлер Тываже шургуп, атеист кижизидилгеден сеткил-сагыжы хоозураан, боттарының төрээн сарыг шажының чаа-ла катап хүлээп ап, амыдыралынче киирип ап эгелээн тыва чонга боттарының чүдүлгезин албадап сыгап туруп берген. Чамдык национал шынары кошкак кижилер оларның хоозун суртаалынга алзып, өгбелерниң чаагай чаңчылдарын, национал чоргааралын, культуразын уттуп эгелээн.

Бир катап христиан бис дижип, секта барып турар тыва угбайларга сарыг шажынның амыдыралчы ханы уткалыын тайылбырлаарын оралдашкан мен. Олар менги көңгүс дыцаваан: "Христиан кижиниң арагалаан өлүп турганын кажан көрген сен. Бисти көр даан, арага ишпес, магалыывысты. Хөй чүве чугаалап турбайн, харын биске чедип кел" – дээр болганцар. Чамдыктары пасторларының өөредип кааны езугаар чер тепсептепсеп: "Прочь, Сатана!" дээш халчып чоруй баар болганнар.

Чамдык тываларны көөрге, "Сарыг шажынның талазында бис" деп арагалап кылаштажып чоруур боор-дур. Ийе, оларның чамдыызы арагадан хораннаныр өлүп-даа турар. Олар езулуг буддистер эвес-тир. Ам-даа сарыг шажынны хүлээп, шиңгээдип албаан кижилер-дир. Езулуг буддист кижи сарыг шажынның өөредиин доктаамал өөренип, ында айыттынган чүүлдерни сагып, угааның, сагыш-сеткилин медитация болгаш тускай практикалар дузазы-биле сайзырадып чоруур. Ындыглар чүгле арага ишпес, таакпы тыртпас эвес, харын-даа угаан-медерелинге, сеткилиге багай бодал бөзин киирбес. Езулуг буддист кижиниң сагыш-сеткили сайзырацгай, быжыг, күштүг болур. Ындыглар тыва чонувустуң аразында кашла санныг. Тыва чоннуң барык 98 хуузу ам-даа сарыг шажынның өөредиин орта билбес, өгбелериниң чүдүп чорааны шажын боорга-ла, хүрээлерге барып, езубарымдаалап чүдүп турар. Сарыг шажынның өөредиин доктаамал өөренип, утказын ыяк билип ап, оон хүрээлерге барып чүдүүр болза, сүзүглел дыка күштүг болур.

Бир христиан секта барып эгелээн угбай ынаар чоруп турарының чылдагаанын мынчаар тайылбырлаан: "Хүрээге баарга-даа, хей чүве чорбадыве. Ламалар орта тайылбыр, өөредиг-даа чоруда албас. Алдаконак каш чүве чугаалааш-ла, өске дылга ужуру билдинмес судур номчуп каар. Ол-ла. Оон кижиге чүү-даа өскерилбес. Ол ламалар бис дээр кижилериң чамдыызы кудумчуларга эзирикдаа кылаштажып чоруур-ла-дыр. Ылаңгыя Владимир деп лама бар-дыр. Ооң арагалаарын бүдүн Кызыл билир. Ындыг боорга, кижиниң хүрээ баар хөңнү калып каар чорбадыве".

Бир эвес бо угбай сарыг шажын өөрединиң дугайында номнарны боду номчуп турган болза, ол хамаанчок оон-даа улуг багай салдарга алыспас, өске христиан сектаже барбас, харындаа сарыг шажынның езулуг шын өөредип дээш демисежир турган ийик.

Эң ыглаксанчыг, мунгаранчыг чүүл – чүгле бөдүүн кижилериң эвес, харын мырыңай лама бис дижип, лама хеп кедип алгаш чоруур кижилериң сарыг шажынның алыс утказын, сорулгазын билбези. Ындыглар сарыг шажынга кошкак турасоруктуг кижилериң сонуургалын чок болдуруп, ук кайгамчык өөредигниң тарап нептерээринге өске христиан пасторлардан-даа дора хораны чедирип турар. (Ыыт чок чоруурга, берге бөөрга, бо чүүлдү бижип орарым бо).

Чижекке Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелин ап көрээли. Кижи бодааргa, ол эргелел сарыг шажын өөрединиң төвү, кол башкарыкчызы, ук өөредигни нептередиринге үлүг-хуузун киприксээн кижилериң барып, арга-сүме айтырар, даалга алыр, кады ажылдаар чери болгу дег. Херек кырында ында байдал кандыгыл? Ында ажылдап турар лама хептиг кижилер чондан хоорук, чиктиг байдал-биле ажылдап турар. Оларның "ажыл" дээр чүвези хүнде үш катап чыылганнарга судур номчуп, оларның салган өргүлүн чыырынга өйлежип калган. Сактырга, чүгле өргүл чыыр дээш-ле ном номчуп турар чүве дег. Тыва Республикага сарыг шажын чаа катап нептереп эгелеп турар болгай. Камбы-лама эргелелинге ном номчуурундан аңгыда, кылыр ажыл-ла хөй болгу дег. Чижээлээрге, чон ортузунче үргүлчү үнүүшкүннер кылып, хөй-ниити организацияларга, дээди, ортумак өөредилге черлеринге, школаларга сарыг шажынның эге билиглериниң дугайында лекция, беседа организастап, тайылбыр ажылы чүге чорудуп болбас деп. Камбы-лама эргелелинде ламаларның боттарын ап чоруп турар байдалын алгаш көөрге, ындыг ажыл кылыптар хире ханы системажыттынган билиг-даа оларда чок хире. Ылаңгыя Камбы-лама М.Н.Норбу-Самбуу биле ооң сарыг шажын талазы-биле даштыкы чурттар-биле харылзаа тудар дузалакчызы Ким Доржуевич Монгуштуң кылып турар ажылы шуут көзүлбес. Эрткен чылын Камбы-лама эргелелинге эргилде кылып тургаш, ук эргелелдің ажылын экижидип, улуг шажын сайзырадыр бис дижип турганнар болгай. Оон бээр барык бир чыл ажып тур. Ук эргелелде-даа, ниити Тыва-даа сарыг шажынның байдалында экижээн чүведаа чок, чүвениң ужуру билдинместеп, дорайтап эгелээнин чон чугаалажып турар. Ол Камбылама эргелелинде кандыг-даа кижи кирип чемненип, хонуп турар апарган. Камбы-лама эргелелиниң удуртулгазында чон аразынга чорудар улуг перспективтиг план чок, ажылдап турар кижилериң хүн чуруму, алыр шалыңы-даа тускайлаттынып тодараттынмаан. Чыгдынып турар өргүлдүң сан-түңү, канчаар чарыгдаттынып турары хыналдага алдынмайн турар. Ында кылдынып-ла турар ажыл – ном номчуп, чондан өргүл чыыры. Ийе, чүдүкчү чон ол Тыва Республикада чаңгыс-ла улуг хүрээге хөй кээп турар. Хүнде аңаа келген чондан, эвээш-ле дизе, 3000, хөй дизе, 6000 рубль өргүл кирип турар. Айда эвээш дизе, 60000, хөй дизе, 120000 рубль кирер. А чылда эвээш дизе-ле, 720000, хөй дизе-ле, 1440000 рубль чеде бээр. Бо саналга чижеглеп чоруттунган деп баш удур сагындырып тур мен. Ынчалзадаа ол санаашкын хөлүн чассадаа, өдүрээн часпас. Эргелел ук орулгалар дээш үндүрүглер-даа төлевейн турар. Чырык, чылыг өртээнге ындыг-ла хөй акша үнмес. Үстүнде чоокшулай адааным ынча хөй хөреңги кайнаар үнүп турарыл? Ук хөреңги-биле кандыг ажыл чоруттунганыл? Бо бир чыл иштинде Камбы-лама Март-оол Николаевич Норбу-Самбуу биле ооң дузалакчызы Ким Доржуевич Монгуш 3 катап Москва, 2 катап Улан-Удэ, 2 катап Моол кирип чораннар болгай. Чүү дээш ол черлерже барып чорааннарыл? Кандыг ажыл бүдүргеннерил? Түңнел чок. Оода Москвада үндүрүп турар орус дыл кырында сарыг шажын өөрединиң дугайында номнарны чоп садып эккеп, чон аразынга тарадып болбас деп. Ол хамаанчок сарыг шажынның өөредиин нептередириниң талазыбиле кандыг-даа ажыл Камбылама эргелелинде чорбайн турар. Ол бүгүнү алгаш көөрге, Камбылама М.Н.Норбу-Самбуу, ооң дузалакчызы К.Д. Монгуш оларның эрткен чылын эргелелге эргилде кылып, эрге-чагырга хунаап турганы улуг шажын сайзырадыр-даа дээш эвес, чүгле өргүл, орулга, акша бодаан хөделишкин болур ышкажыл. Улус ону ындыг боор деп эгезинде даап бодап-даа турган.

Оон эрткеш, Ким Доржуевич ыянчыг, чованчыы-биле чоннуң Индиядан чалап эккеп алганы сарыг шажын талазы-биле улуг эртемниг тибет Зопа башкыны кызып-кыйып, хүрээден ойладып турар деп сураг бар апарган. Харын-даа мырыңай: "Бурятияже чоруй бар" – деп суг ойладып турган боор. Зопа Гятьсо дээрге Тывада кара чаңгыс хуурактар өөредир, ханы билиглиг башкы болгай. Ол дыка хөй хуурактарны өөреткен. Ооң өөреткен оолдарының билииниң ханызын чон эрткен чылын Шагаа үезинде көрген болгай. Бо черле Ким Доржуевич чүнү күзеп турар кижил? Азы христиан пасторлар-биле бүдүү дугуржулгалыг, мегелеп лама хеп кедип алгаш, сарыг шажын өөредиин Тывага нептеретпес дээш өжегерээн шаптык кадып турар кижи бе?! Чон аразынга канчап ындыг кижилер чоруур чоор. Өске кижилер Сарыг шажынны Тывавыска катап чечектелзин дээш кызып турар, а Ким Доржуевич чоннуң арай деп чалап эккеп алган башкызын сывырып турарга, ону чүү деп билип алырыл?

Борбак САТ.

СЫЛДЫСТАРНЫҢ СЫМЫРАНЫЫ

Уткуп алырывыс Чаа 2003 Хой чылында Зодиак аайыбиле прогноз кандыг, чүү болур эвес, көрээлиңер.

КОШКАР. Силерге таваржып болгу дег бүгү-ле бергелер, айыыл-халап эрги чыл-биле эрте берген-дир. Ам бүгү чүве эрги орнунче кирер, эш-өөрүңер холун сунуп дузазын кадар, а ажыл-херээңер эки талаже угланыр. Бо знакта төрүттүнгеннерге апрель төнчүзү май эгезиңден саң-хөө талазынче чогумчалыг үелер эгелээр. Аныяктарга үрде манааны ажытөлү төрүттүнүп бодараар.

Бо чылдың июнь төнчүзү, июль эгези база август төнчүзү, сентябрь айларда шала берге үелер турар. Сентябрьда өреширеларицер-биле санашпышаан, кадыңарны экижидип ап болур силер. Эрте дээре хемчээн албас болза, чамдык овеннер чурттаар оран-сава чок артып калырын сагындырып турар. Бизнес, сайгарлыкчы чорук кылып турарларга, оларның ажыл-херээнге үнер чыл кончуг чогумчалыг.

БУГА. Үнер чыл бо знакта төрүттүнгеннериң хөй кезиинге өскерилгелиг, эргилделиг болур. Бир-ле дугаарында, хуу амыдыралынга, өг-бүлезинге, чоок кижилери-биле аразында харылзаазынга. Бажың-балгат, дөргүлтөрел аразында хамаарышкан айтырыгларга нарын байдалдар эки талаже шиитпирлеттинер.

Март төнчүзүндей бээр чаа ынакшыл-биле ужуражылга болур дээрзинге идегеңер, ынчалза-даа саң-хөө айтырыының талазы-биле оваарымчалыг болуру негеттинер. Майның болгаш ноябрьның сөөлгү декадазында төрүттүнгеннер өг-бүле статузун өскертип болурлар, ажыл-ишчи кижилер керээ, дугуржулга кылырын сүмелээри чадавас, ынчан чамдык салым-чолу бүттүнмээн кижилерге ааскежик таваржыры чадавас.

Чылдың ийиги чартыы биргизинден-даа эки болур. А эң-не чогумчалыг эки үе ажы-төл азырап олурар, бажың ажылы, дузалал ажыл-агый кылып турарларга таваржыр. Ажыл-чорудулгазы эртем ажылы-биле холбашкан кижилерге чыл эки болур.

ИЙИСТЕР. 2003 чылда силерге туризм, харылзаа, садыгхандырылга, өөредилге талазыбиле чедишкинниг чыл болурун айтып турар. Ылаңгыя ботөөредилге, садыглаашкын чорудуп, чаа харылзаа тудуп, керээдугуржулга база чугула документилер-биле ажылдаарының үези келген. Маңаа хамаарыштыр чоок төрелдериңерниң деткимчезинге кордал бар. Улуг чээли кылырындан дескеленер.

РАК. Силериң бирги планда оран-сава айтырыы, ат-алдар, эрге-чагырга болгаш бодуңарның хууда чедишкиниңер кирип турар. Бажың-балгадыңарның эргежок чугула чүүлдерин четчелеп, кедер хевиңерни чаартып алырыңар-биле катай бодуңарның амыдыралыңарны оондаа экижидип аптарыңар чадавас. Июньнуң бирги декадазында төрүттүнгеннерге бо чыл эки чүүлдерни эккеп турар.

Бо знакта төрүттүнген чамдык кижилерге материалдыг болгаш бажың-балгат иштиниң үелелгезинде элээн шыңгыы бодамчалыг болуру чугула. Чылдың бирги чартыында – февраль ай эң-не берге үе. Бодуңарның курлавырыңар-биле азы бир-ле кижиңер-биле чарлып болур-дур. Майдан эгелеп силериң харылзажып турар кругуңар хеңертен өскерлир, ынчан чаа талалакчыларлыг болгаш чаа эш-өөрлүг апаарыңар чадавас. Декабрьда өре-ширеге алыскаш, кадыңар баксыраары хөңнү. Үнер чыл эң эки чүүлдерни ажыл-агыйы саң-хөө, эт-хореңги бүдүрүп, бүгү-ле чараш, банк, музей, улуг өртектиг садыгмагазин, кааскалга дээш, өске-даа чүүлдер-биле холбаалыг ажылдап турар Ректарга берип турар.

АРЗЫЛАҢ. Силерге үнер чыл шиитпирлиг, чугула болгаш сөөлгү он чылда чогумчаны бээр. Эрткен чылда салым-чолуңарда өскерлишкиннер бо чылын база уламчылаар. Бо чылын дыка хөй аныяктарның өг-бүле тудуп, ажытөлдүг болурунга таарымчалыг. Өг-бүле айтырыын чедишкиниг кылдыр шиитпирлеп алган соонда, силерге солун ажылагыйжы дугуржулгалар чоруп эгелээр. Чылдың ийиги чартыындан ынай бажың-балгат айтырыглары шиитпирлээр дугайында улуг улустарыңарбиле хамаарылга эки талаже өскерлир.

2003 чылда левтериң хөй кезии ажыл-агыйын, харын-даа мергежилин бедидерин күзеп турар. Эш-өөр аайы-биле байдалыңар өскерлип болур. МЧС ажылдакчыларынга, спортсменнерге, өрт болгаш эрге-хоойлу органнарының ажылдакчыларынга, хирургтарга, металлургтарга, реаниматорларга бо чыл чедишкинниг.

КЫСЧЫГАШ. Белиңерни улам-на чиңгеледир тырткаш, бир-ле онзагай чүве болу бээринге белеткениңер. Сөөлгү 11 чылдың иштинде болуп эрткен болуушкуннарның түңнелин үндүрер үе келген. Деваларның бүгү-ле бодап чораан чажыттары, күзээшкиннери ам-на ажыттынар, хөй-ниитиге билдинер. Кажан шагда уттундурган чажыттарыңар ажыттынып, хамыктың мурнунга бодараар үези келир. Каразынчыг чүүлдерден болгаш артык харылзаа тудуксаан кижилерден ойталаңар.

Бо знакта төрүттүнгеннер серемчилелдиг болуру чугула. Чааскаанзыралдан кортпаңар, үен-даян кижилер-биле холбажырының орнунга, чааскаан чорааны дээре деп сүмени эдерип чорааныңар дээре. Ажылагыйыңар солуур үе таваржып турар. Күстен бээр өгленикcеп, ажы-төлдүг болуксаан кижилериң күзелдери бүдер. Чамдык улус өске нацияның төлээлерибиле өгленчип болур.

ДЕҢЗИЛЕР. Хой чылы силерге эң-не онзагай болуушкуннарны, чаа солун харылзааларны шаннаар. Бо чылын найырал, хосталга база хамаарышпас чорук деп сөстерге езулуг-ла билчишкиннер турар. Ол сөстерге хамаарышкан болуушкуннар бодуңарның эш-өөрүңер аразынга болуру чугаажок. Амыдырал дээрге нарын айтырыг, эртен азы бир ай болгаш чок-ла болза, бир шак болгаш чүү болу бээрин кижи билбес. Ынчангаш эш-өөрүңериң сүмези, дузазы силерге, силериң оларга хереглеттиие бээри магатчок.

(Уланчызы 8-ки арында).

"ШЫНЫҢ" КҮЗЕЕШКИНИ

Баштайгы санаашкыннар-биле алырга, "Шын" солуннуң чагыдылгазы 2003 чылдың январьда 7339 экземпляр болган. Чагыдылга чер-черлерде уламчылавышаан.

Бистиң солунну чагыдып алган хүндүлүг бижикчилеривиске, коллективтерге, өг-бүлелерге өөрүп четтирбишаан, Чаа чылда бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзедивис.

Редколлегия.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Күш-ажылдың болгаш Чаа-Хөлдүң хереглекчилер ниитилелиниң хоочуну, автолавка чолаачызы **Сергей Сатович ХАЖЫТКА** 2002 чылдың декабрь 31-де мугур 50 харлаан юбилейибиле база Чаа чыл-биле изиг байыр чедирбишаан, ал-бодунга, өг-бүлезинге улуг-улуг чедишкиннерни, аас-кежикти, кадыкшылды, каалама чаагай орукту күзедивис.

Сукпак суурда дуңмаларындан.

Бистиң ачавыс **Булат Булчунович ШИРНЕН** январь 1-де 85 харлаар. Бүгү назынында партия, совет, ажыл-агый органнарынга ажылдап чорааш, совет чазактың хөй санныг орден, медальдары-биле шаңнаткан. Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, буянныг кежик-чолду, ам-даа бистиң аравыска үр чыл чурттаарын күзевишаан, бисти өстүрүп кижизидеринге чедирген буяны дээш черге чедир мөгейдивис.

Кызылда ургуларындан, хөй санныг уйнуктарындан.

Хүндүлүг **Маады Топчулович!**

Кижи бүрүзүнүң демдеглээри чаагай чаңчылы апарган төрүттүнген хүнүң – Хой чылының баштайгы айының бирги хүнү үнүп келди, "Шынга" кады ажылдап чораан өөрүң, салгалың Силерниң 80 харлааныңар-биле чүректиң ханызындан изиг байырын чедирбишаан, үлегерлиг чараш аажы-чаңынбиле бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда чурттап, аас-кежиктиг, улам чаагай амыдыралдыг, омак-сергек болуруңну күзедивис.

"Шын" солуннуң коллективи.

ЙӨРЭЭП ОЛУР МЕН

Байырлалдың шагында-даа, кажыыдалдың аар-берге үезинде-даа мени кагбайн, ачы-дузазын чедирип, сагыш-сеткилимни көдүрүп чоруур буянныг, ак сеткилдиг дуңмаларым Тамара Дегеевна, Черлиг-оол Чашкынмааевич Кууларларга, Мария Донгаковна, Александр Александрович Даржайларга, Опуштай Михайловна Баирга, Бадый Монгушевич Кенешке Чаа чылдың изиг байырын чедирип, аас-кежикти, чедишкиннерни, кан дег кадыкшылды оларга, өг-бүлелеринге күзеп, ажы-төлүнге ак орукту йөрээп олур мен.

Дырбак КЮНЗЕГЕШ.

(Солуннуң дараазында номери 2003 чылдың январь 5-те үнер).

Кроссворд

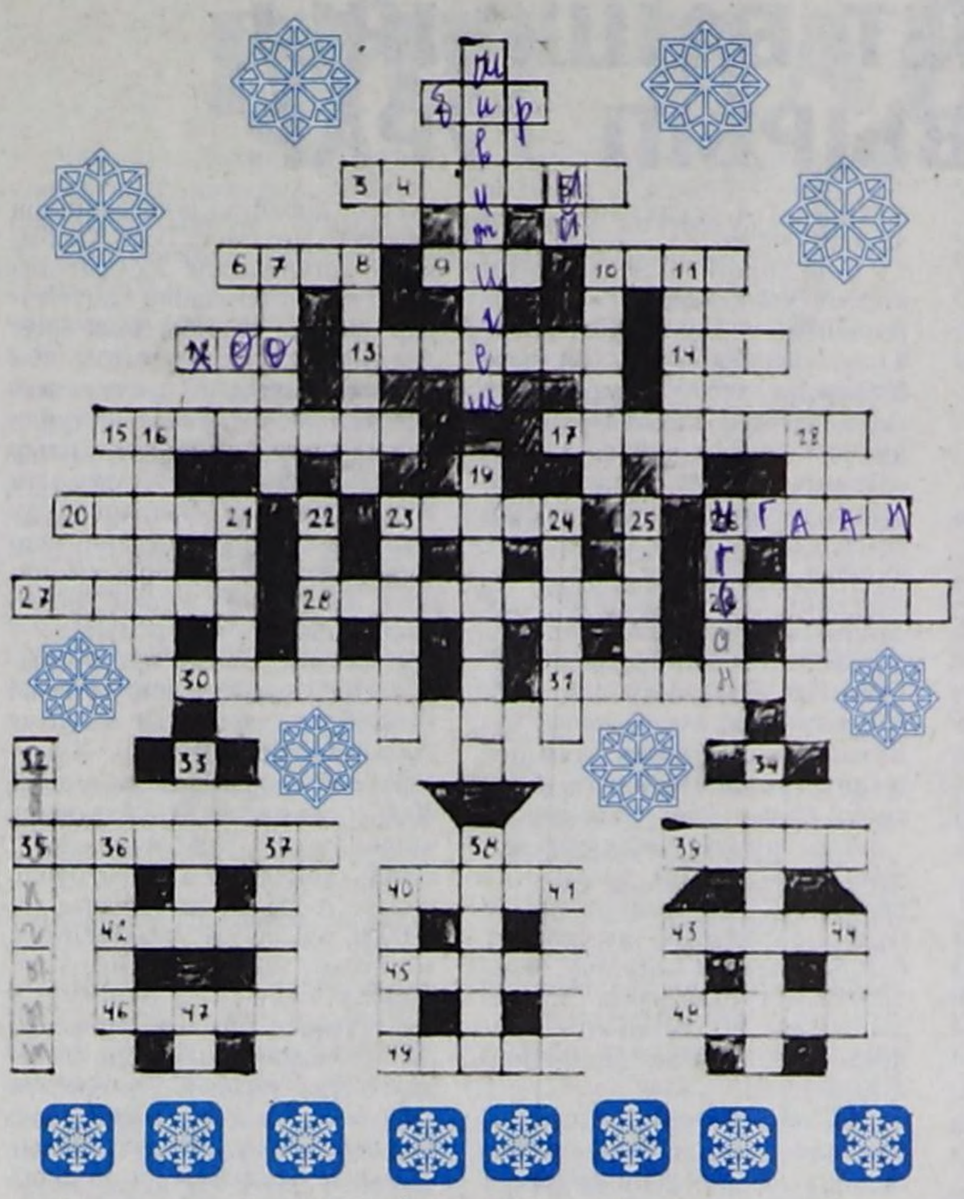

Доора дургаар: **2.**Сан. **3.**Когарал. **6.**Тыва эр ат. **9.**Боодалга черп. **10.**Шөл. **12.**Пашта кара. **13.**Идик улдурар херексел. **14.**Чырык херексели. **15.**Шаандакы кижиниң мөзүзү. **17.**Мөчү-сөөк кезээ. **20.**Сам. **23.**Улуг-Хемде хемчигеш. **26.**Шыдыраада кол күш. **27.**Мөргүл бижин. **28.**Дааш. **29.**Эң улуг девискээрлиг күрүне. **30.**Даштыкы эр ат. **31.**Артист. **35.**Шоу дамчыдылга эрттирикчизи. **39.**Үнүш. **40.**Батарейка. **42.**Чөөн чүкте вулкан. **43.**Хээкчи. **45.**Индий ат. **46.**Грузин чогаалчы. **47.**Херээжен ат. **48.**Иштики хеп.

Узуп дургаар: **1.**Чаа. чылда кааскалга. **4.**Мал демдээ. **5.**Тожуда суур. **7.**Тайга. **8.**Тайга кужу. **10.**Хеп. **11.**Эр ат. **16.**Дүжүттүн үндезини. **18.**Барыын чүкте хоорай. **19.**Найыр. **21.**Херээжен ат. **22.**Тыва эдилел. **23.**Ыдыктыг дилиндек пос. **24.**Идегел. **25.**Бичин сава. **26.**Такси 1-22-28. **32.**Соок-Ирейниң холунда. **33.**Бажыңны эвн арттырып тургаш, ажыглаар эт. **34.**Соок-Ирейниң уруу. **36.**Медерел. **37.**Бажың иштиниң эди. **38.**Соок-Ирейниң белектер сугар эди. **40.**Эр ат. **41.**Далай кокайы. **43.**Азырал куш. **44.**Четкер.

Кроссвордтуң автору Тахир МЕКПЕР-ООЛ.

СЫЛДЫСТАРНЫҢ СЫМЫРАНЫЫ

(Төнчүзү. Эгези 7-ги арында).

Бо чоокку үениң иштинде силер компьютерлиг, факстыг, сотовый телефоннуг, Интернет азы Спутник таварыштыр телевизорлуг болу бээриңерни сылдыстар оштап турар. Ынчан угаан-бодалыңар улам сайзыралды алыр, хөй чүүлдерни чедип алырынга идигни бээр. Берге үе чүгле чылдың ийиги чартыында, ылаңгыя төрүттүнген айыңарның сөөлгү хүннеринде боор болур. Силерниң шын-мегеңерни арыг суг кырынче үндүрүп эккээр болгаш силерге аарышкылыг үелер тургустунары магатчок. Ноябрьда эт-хөреңги болгаш акша-шалың талазыбиле бергелер таваржыр чадавас, чижеңнерниң, мөлчүкчүлерниң холунче кирбес деп бодаар болзуңарза, өре-шире кылбаңар.

ЭЭРЕМЧИК. Бо чылын силерниң салым-чолуңарда эң чугула өскерилгелер бар-дыр. Олар профессионал мергежилиңерге болгаш амы-хууда чурттал-ганарга хамааржып турар. Бир эвес силер серемчилелдиг болгаш быжыг туруштуг болзуңарза, бо чыл силерниң! Аныяк ээремчиктер ам-на боттарының күжүн үнелеп каар болгаш ону кайнаар чарыгдаарының шын оруктарын тып алыр. Ынчалза-даа сактыш алыңар: күзелиңер чедип алыр бетинде, эвээш эвес маналашкын, шыдамык чорук, сагылга-чурум херек апаар. Амыдыралыңар өскертип, чурттап турар чериңер солуп, харын-даа чаа бажың, ажыл-агыйыңар аайы-биле депшип кээр силер. Үнер чылда бо бүгү болуушкуннарның бүдеринге ээремчиктерниң, силерниң ада-иелериңер, ылаңгыя ачаңар улуг рольдуг.

Эң улуг чедишкин удуртукчу албан-дужаалдарда ажылдап турарларга, тудугжуларга, ол ышкаш бүгү-ле тудуг ажылдары кылып турар кижилерге, алышшистерге, архитекторларга, металлургтарга онаажып чыдар.

АДЫГЖЫ. Силерге байыр чедирип болур-дур. Эртип турар чыл силерниң бүгү-ле бүттүнмээн күзелдериңерниң ажыдыышкынын арыглаарын, частырыгларыңарны, чаңгыс сөсбиле чугаалаарга, шупту чүвени эгезинден тура эгелээринге орукту ажыткан. Маргыжыышкыннар, аштырыышкыннар, чедишкин чок чоруктар тайбыңның, деңнелгениң чылыбиле солуттунган. Кым деп кижи деп чүвени көргүзер үе келген!

Бо чылын адыгжылар эртем-өөредилге, кругозор талазы-биле улуг чедишкинни алыр. 2003 чыл садыглаашкынга, аян-чорук кылырынга, ниитизи-биле чаасскаан эвес, а бүдүн команда-биле ажылдап чоруур кижилерге чедишкинниг болур. Бо знакта төрүттүнген аныяк кижилер назы-хар барымдаа чокка, кайыдаа нацияның хамаатыларыбиле өг-бүле туда берип болур. Культура, өөредилге, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларынга, хоойлудүрүм болгаш ыңай-бээр аян-чорук кылыкчыларынга чыл кончуг быжырымчалыг.

ТЕ. Оларның хөй кезиңге бо чыл берге болгаш кадыг, аар чыл болур. Чөрүлдээлиг айтырыглар бир болза, ада-иезиниң аразынга, бир болза телер-биле ада-иелериниң аразынга тургустунуп болур. Квартира айтырыы дээш маргыжыышкыннар, чөрүлдээлер болур. Үнер чылда чээли азы акша дузаламчызы алыр. Күскээр чайын мага-бодуңарны дыштандырып, ырак хоорайлар, харын-даа даштыкы чурттар баарыңар магатчок.

СУГ-СААРАР. Бир эвес ажыл кылырда эштиг азы бүдүн команда-биле ажылдаар болзуңарза, ажылыңар үре-түңнели чедишкинниг болур. Аныяк водолейлерге өг-бүлеге хамаарыштыр өскерлишкиннер болур чадавас. Ынчалзажок ажыктыг ажыл-агыйжы харылзаалар таваржыр. Август төнчүзү, сентябрь эгези багай хүннер. А ноябрьда чамдык улустарның ада-иелериниң, чоок кижилериниң дузазы-биле квартира айтырыы шиитпирлеттинер.

БАЛЫКТАР. Алдын холдуг мастерлерге үнер чыл кончуг чедимчелиг, дүжүткүр чыл болур. Эрги чылда ажылыңар солуваан болзуңарза, 2003 чылда амыдырал ала-чайгаар-ла албадаптар. Бо демдекте төрүттүгеннер бодунуң кадыкшылы дээш хөй-ле эмчидомчуларга кирер боор. Чамдыктарынга бажың-балгадынга арыг-шевер, чурум, капитал септелге кылыры негеттинери хөңнү.

Үнер чылда бүгү-ле бажың-балгат айтырыы шиитпирлеттинер, санаторий-курорт баар арга тургустунар. Чылдың ийиги чартыында сылдыстар силерге немелде чаа эртем чедип алырынга база өске кижилер-биле солун харылзаа тударынга таарымчалыг байдалды сөглеп турар.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи—1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, тел/факс (394-22)3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6734.
Чагыг 147.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.